

**AVRUPA-AKDENİZ BÖLGESİNDE BÜTÜNLEŞ(EME)ME VE
DEMOKRATİKLEŞ(EME)ME SÜREÇLERİ BAĞLAMINDA
KUZEY KIBRIS ÖRNEĞİ**

**Alan Analizi
Yakın Doğu Enstitüsü**

Yazarlar

Doç. Dr. Umut Koldaş - Doç. Dr. Nur Köprülü

Bu çalışmada yer alan görüşler yazarlara ait olup Yakın Doğu Üniversitesi'nin kurumsal görüşü değildir.

Yakın Doğu Enstitüsü Raporları No: 7

Kasım 2017

Yakın Doğu Enstitüsü (YDE)

Near East Institute (NEI)

YAKIN DOĞU ENSTİTÜ RAPORLARI NO: 07 2017

YDE Raporları No: 7

Editörler:

Ercan Çitliođlu (Yakın Doğu Enstitüsü Danışmanı)

Doç. Dr. Umut Koldaş (Yakın Doğu Enstitüsü Müdürü)

Öğr. Gör. Erhan Ayaz (Yakın Doğu Enstitüsü Müdür Yrd)

Dr. Mustafa Çıraklı (Yakın Doğu Enstitüsü Projeler Koord.)

Copyright @ Yakın Doğu Üniversitesi 2017

Tüm Hakları Saklıdır.

Birinci Baskı

Kütüphane Katalog Bilgileri

Avrupa-Akdeniz Bölgesinde Bütünleş(eme)me ve Demokratikleş(eme)me Süreçleri Bağlamında Kuzey Kıbrıs Örneği

Alan Analizi

Yakın Doğu Enstitüsü Yayınları

Yakın Doğu Üniversitesi Matbaası Lefkoşa/KKTC

Tel: 0392 680 2000 - 321

Yakın Doğu Enstitüsü (YDE)

Near East Institute (NEI)

Yakın Doğu Üniversitesi Büyük Kütüphanesi, Ofis: 50

Yakın Doğu Bulvarı PK/99138

Lefkoşa/KKTC

Tel: 0392 680 2000 - Dahili: 5532

<http://yde.neu.edu.tr/>

İÇİNDEKİLER:

Giriş	1
1.1.Demokrasi Modelleri, Demokratikleşme Süreçleri: Literatür Analizi	1
1.2. Avrupa - Akdeniz Bölgesinde Demokratikleşme Süreçleri ve Demokrasi Modelleri	3
1.3. Demokratikleşme Model ve Süreçlerinin Bölgesel ve Yerel Dinamikleri	5
1.4. AB'de Kuzey Kıbrıs Konumu ve Kıbrıslı Türkler	23
1.4.1 AB'nin Akdeniz Politikası ve Kıbrıs Uyuşmazlığı	24
1.4.2.Bölgeselcilikten Komşuluk Politikasına Geçiş	26
1.5. Genişleyen Avrupa ve Kıbrıs'ın Bütünleştiril(eme)mesi Süreci: AB'nin Normatif Temelleri ve Aktör Olma Potansiyelinin Sınırları	28
1.5.1.Yeşil Hat Tüzüğü	31
1.5.2. Mali Yardım Tüzüğü	32
1.6. AB'nin Kıbrıs Uyuşmazlığındaki Rolü	33
1.7. AB-Akdeniz Bölgesi Demokratikleşme Modelleri Çerçevesinde KKTC Örneği	35
1.8.Sonuç	38
KAYNAKÇA	41

AVRUPA-AKDENİZ BÖLGESİNDE BÜTÜNLEŞ(EME)ME VE DEMOKRATİKLEŞ(EME)ME SÜREÇLERİ BAĞLAMINDA KUZEY KIBRIS ÖRNEĞİ

Giriş

Bu çalışma, Avrupa Akdeniz Bölgesinde gerçekleşmekte olan demokratikleşme ve politik liberalleşme süreçlerini sistematik bir şekilde analiz ederek KKTC'nin bu süreçler içinde nerede konumlandığı ve gelişim yönüyle ilgili akademik çıkarımlarda bulunmaktadır. Bu bağlamda politik liberalleşme ve demokratikleşme süreçlerinin önemli bileşenleri olan politik partiler (siyasi seçkinler ve seçilmişler), sivil toplum kuruluşları ve demokratik kültür- kamuoyu ilişkisi üzerine yoğunlaşmıştır. Avrupa Akdeniz Ortaklığı'na bağlı bütün ülkelerin demokratikleşme ve politik liberalleşme süreçleri yukarıda belirtilen bileşenler çerçevesinde incelenerek Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC) konumlanışı konusunda bir modelleme çalışması gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede kitabın bu bölümünde, demokratikleşme ve politik liberalleşme pratikleri Avrupa-Akdeniz bölgesinde bölgesel olduğu kadar ulusal ve yerel dinamiklerle nasıl şekillendiğini ve Avrupa- Akdeniz Ortaklığı çerçevesinde KKTC'nin nasıl konumlandığını analiz edecektir.

Bu bölümde ayrıca, demokratikleşme çerçevesinde değişik modellemeler yapmak için bu süreçlere etki eden etmenlerin incelenmesi gerekmektedir. Avrupa Akdeniz bölgesinde demokratikleşme ve politik liberalleşme süreçleri Avrupa merkezli değerlerle bu değerlerin karşısında kendisini konumlayan yerel ve uluslararası aktörler arasındaki etkileşimin niteliği ile yakından ilişkilidir. Bundan hareketle, AB Komşuluk ve Akdeniz Politikası çerçevesinde Kıbrıs örneğinden yola çıkarak bahse konu etkileşimin niteliği göz önünde bulundurulacaktır.

1.1. Demokrasi Modelleri, Demokratikleşme Süreçleri: Literatür Analizi

Birleşmiş Milletler Demokrasi Fonu Başkanı Magdy Martinez Solliman'ın da 2006'daki bir söyleşisinde ifade ettiği gibi gerek BM tarafından gerekse başka bir evrensel kurum tarafından belirlenmiş veya mutlak örnek olarak gösterilebilecek tek bir demokrasi modeli yoktur¹. Habermas'a göre üç demokrasi modelinden bahsetmek mümkündür. Bunlar cumhuriyetçi, liberal ve prosedürel modellerdir².

¹ "UNDEF Head: No Single Democracy Model", Birleşmiş Milletler Anayasası Haber Arşivi, 30 Ekim 2006, <http://www.un.org/democracyfund/XNewsUNDEFHeadNOSingleDemModel.htm> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

² Jürgen Habermas, "Three Normative Models of Democracy", Richard Kearney and Mark Dooley (der.), *Questioning Ethics: Contemporary Debates in Philosophy*, Londra, Routledge, 1999, s.135-145.

Held ise bu model sayısını ona çıkarır. Held'e göre bu modeller cumhuriyetçi demokrasi, kalkınma odaklı demokrasi, doğrudan demokrasi, teknokratik demokrasi, çoğulculuk ve korporatist kapitalizm odaklı demokrasi, hukuk odaklı özgürlükçü demokrasi, katılımcı ve özgürlükçü demokrasi, değerler çoğulculuğuna dayalı demokrasi, demokratik özerklik modeli, kozmopolitan demokrasi modelleridir³

Bununla birlikte dünyanın değişik bölgelerindeki ve ülkelerindeki farklı siyasi rejim ve yapılanmalarını göz önünde bulunduran siyaset bilimciler bu yapılanmaların özelliklerini ve Avrupa merkezli anadamar demokrasi model ve yaklaşımlarından farklarını irdeleyerek bir etnik grubun var olan demokratik siyasi yapı içinde uygulamada diğer etnik gruplardan daha avantajlı ve başat durumda olduğu *etnik demokrasi*⁴, kamusal alanın siyasilerin başatlığında şekillendiği ancak ordunun da etkin ve yüksek ölçüde etkili olduğu askeri demokrasi⁵, toplumun değişik katmanlarının (etnik, dini v.s. gruplar) ortak işleyişini ve etkin katılımını önceleyen *oydaşımçı demokrasi*⁶, değişik kültürlerin oydaşmacı etkileşimini ifade eden *çok kültürlü demokrasi*⁷, seçim-odaklı *minimalist Schumpeterci demokratik model*⁸ ya da yine Schumpeter'in ortaya koyduğu *lider demokrasisi modeli*⁹ ile demokratik yapılanmanın temel kurumlarının varlıklarının ve işleyişlerinin yeterli görüldüğü *prosedürel demokrasi*¹⁰ ve Dahl'in kuramsallaştırdığı *poliarşik demokrasi*¹¹ gibi modellere işaret etmişlerdir.

1.2. Avrupa Akdeniz Bölgesinde Demokratikleşme Süreçleri ve Demokrasi Modelleri

³ David Held, *Models of Democracy*, Cambridge, Polity Press, 2006.

⁴ Sammy Smooha, "The Model of Ethnic Democracy", *European Center for Minority Issues Working Paper*, Sayı 13, Ekim 2001, Flensburg, http://www.ecmi.de/uploads/tx_ifpubdb/working_paper_13.pdf (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

⁵ Mehran Kamrava, "Military Professionalization and Civil-Military Relations in the Middle East", *Political Science Quarterly*, Cilt 115, No 1, 2000, s.67-92.

⁶ Arend Lijphart, "Consociational democracy", *World Politics*, Cilt 21, No 2, 1969, s.207-2; Arend Lijphart, *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-six Countries*, New Haven, Yale University Press, 1999; ve Rudy B. Andeweg, "Consociational democracy", *Annual Review of Political Science*, Cilt 3, Haziran 2000, s. 509-36.

⁷ Pierre L. Van den Berghe, "Multicultural Democracy: Can it Work?", *Nations and Nationalism*, Cilt 8, No 4, 2002, s. 433-49.

⁸ Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism & Democracy*, Londra, Routledge, 1992.

⁹ Gerry Mackie, "Schumpeter's Leadership Democracy", *Political Theory*, Cilt 37, No 1, 2009, s.128-53.

¹⁰ Robert A.Dahl, *Democracy and its Critics*, New Haven, Yale University Press, 1989; Neve Gordon, "Dahl's Procedural Democracy: A Foucauldian Critique", *Democratization*, Cilt 8, No 4, 2001, s. 23 – 40.

¹¹Robert A. Dahl, *Polyarchy: Participation and Opposition*, Berkeley, Yale University Press, 1975.

Avrupa Akdeniz bölgesinde demokrasi model ve süreçlerini etkileyen dinamiklere bakıldığında bu bölgenin kuzeyi ve güneyi arasında siyasi düzlem, politik kültür ve demokratik değer yaklaşım ve algıları açısından farklılıkların olduğunu belirtmek yanlış olmaz. Bu bağlamda kuzeyde çoğunluğunu Avrupa Birliği üye ve aday ülkelerinin oluşturmuş olduğu ülkelerle güneydeki gerek sosyo-ekonomik gerekse kültürel ve siyasi açıdan farklı bir geçmişe sahip Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin demokratik model ve uygulama açısından farklı konumlanışlara ve süreçlere işaret etmektedirler.

Nitekim Avrupa Akdeniz bölgesinin güneyi incelendiğinde özellikle Arap ülkelerinin oluşturmuş olduğu Orta Doğu ve Kuzey Afrika coğrafyasında demokratikleşme ve politik liberalleşme konularında belli sorunlar olduğunu gözlemek mümkündür. Bu sorunların başında iktidarın otokrat bir yapıya sahip olması, sivil toplum gelişiminde karşılaşılan problemler, insan kaynaklarının siyasi arenada verimli ve özgür kullanılmamasından kaynaklanan sorunlar, devletin hantal ve nepotizmden etkilenen verimsiz yapısının demokratik anlamda çözümler üretme noktasındaki yetersizliği, otoriter yapılanma içinde siyasi kadroların rejime sadakat ile demokratik reform ya da yeniden yapılanma ihtiyacı arasındaki sıkışmışlığı, rejimin demokratikleşme konusundaki şüpheleri ve özgün, yerel dinamik, değer ve gereksinimleri göz önünde bulunduran demokrasi modellerini oluşturma ve uygulama için gerekli yetkin siyasi kadroların yokluğu ya da eksikliği gelmektedir.

Akdeniz'in güneyindeki ülkelerin demokratikleşme ve politik liberalleşme yolunda önemli meselelerinden biri de başta siyasal İslam olmak üzere siyasileşen din dinamiklerinin demokratikleşmeyi amaçlayan politik yapı içinde nasıl konumlandırılacağı sorunsalıdır. Bu ülkelerdeki siyasi otoritenin temel çelişkilerinden biri rejim içindeki demokratik açılım ve yönelimin din odaklı siyasi hareketler tarafından kendi otoriter rejim ereklere doğrultusunda kullanılmasına olanak verebilme ihtimalidir. Volpia'nın da belirttiği gibi İslami değerlerin toplum içinde özümsemiş ve banal olarak günlük siyasi yaşam pratikleri içinde yeniden üretildiği toplumlarda demokratikleşme model ve süreçleri büyük ölçüde ılımlı İslami hareketlerin liberal demokratik değerlerle oydaişik hale geldiği durumların yaratılmasıyla da ilişkilidir¹². Bu anlamda siyasal İslam'ın bir sivil toplum yapılanması içinde konumlandırılabilirliği ve devletin dolduramayacağı sosyal ve ekonomik alanları ikame ederek ya da bireylere devlet karşısında bir koruma sağlayarak alternatif bir totaliter ve modern öncesi primordial bir yapılanma yerine demokratik bir

¹²Frederic Volpia, "Political Islam in the Mediterranean: the view from democratization studies", *Democratization*, Cilt 16, No 1, 2009, s. 20-38.

toplumsallaşmayı ve kurumsallaşmayı pekiştirebilirliği özellikle güney Akdeniz'deki Arap dünyası içinde tartışmalı konular arasında yer almaya devam etmektedir¹³.

Güneydeki ülkelerin demokratikleşme ve demokratik model oluşturma çerçevesinde karşılaştıkları diğer bir ikilem ise etnik açıdan farklı grupların bu etno-siyasi taleplerinin bir yandan demokratik çoğulculuk anlayışı içinde karşılanırken diğer bir yandan etnik merkezli bir bölünmenin nasıl engelleneceğidir. Etnik-siyaset odaklı kaygıların bir sonucu olarak Akdeniz'in güneyindeki İsrail, Suriye ve Ürdün gibi belli başlı ülkelerin kuzey ülkelerindeki liberal, oydaşımçı ve cumhuriyetçi modellerden ziyade Sammy'nın ortaya koyduğu etnik demokrasi modelini benimsediği görülmektedir¹⁴.

Kuzeydeki ülkelere bakıldığında ise siyasi islam ve etnik talepler bu bölgedeki ülkelerin demokrasilerine tam anlamıyla yapısal bir tehdit oluşturmamakla birlikte demokratik yapıyı zorlamaktadırlar. Bu anlamda İspanya ve Yunanistan etnik azınlık ve toplulukların demokratik yapının yeniden oluşturulması yolunda rejim üzerinde ne gibi baskılar oluşturabileceğine iki önemli örnek teşkil etmektedirler. İspanya'daki Bask bölgesi, Yunanistan'da ise Batı Trakya bölgesi demokrasi içinde azınlıkların nasıl konumlanabileceğine dair ikilem, gerilim ve baskıların bu iki ülkedeki demokratik yapılanmalar açısından en fazla hissedildiği bölgelerdir.

Bu bölgedeki İtalya, İspanya, Fransa, Yunanistan gibi ülkelerin en önemli sorunsallarından biri Akdeniz'in güneyi ve diğer ülkelerden oluşagelen göç sonrasında ortaya çıkan siyasi baskıların varolan demokratik yapı içinde nasıl irdeleneceği ve bu baskıların yaratmış olduğu demokratik taleplerin nasıl karşılanacağıdır. Nitekim 2000'lerin başında Akdeniz'in kuzeyinde yaşayan toplam göçmen sayısı 18 milyon ile Avrupa toplam nüfusunun %5'ini oluştururken bu göçmen sayısının yaklaşık %30'unu Güney Akdeniz ülkelerinden gelenler oluşturmaktadır¹⁵. Akdeniz'in kuzeyinden güneyine kültürel değerleri ve ekonomik kaygıları ile gelen bu insanların kuzey Akdeniz ülkelerinin demokratik yapılarıyla bütünleşmesini sağlamak için belirli toplumsal ve kurumsal mekanizmaların oluşturulması gereği Kuzey ülkelerinin siyasi yöneticileri üzerinde ayrı bir baskı yaratmaktadır. Fransa gibi demokratik yapılanmalarını Avrupa merkezli

¹³ Ferhad İbrahim, "Sivil Toplum Üzerine Arap Tartışması", Ferhad İbrahim ve Heidi Wedel (der.), *Ortadoğu'da Sivil Toplumun Sorunları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997, s. 39.

¹⁴ Sammy Smootha, "Ethnic Democracy: Israel as an Archetype", *Israel Studies*, Cilt 2, No 2, Güz 1997, s. 198-241.

¹⁵Gemma Aubarell ve Xavier Aragall, "Immigration and the Euro-Mediterranean Area: Keys to Policy and Trends", EuroMeSCo yayınları, Lizbon, Eylül 2005, http://www.euromesco.net/index.php?option=com_content&view=article&id=195%3Apaper-47-immigration-and-the-euro-mediterranean-area-keys-to-policy-and-trends&catid=102%3Aprevious-papers&Itemid=102&lang=en (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017). s.5.

bir siyasal kültür anlayışına göre belirlemiş Güney Batı Avrupa ülkeleri için Akdeniz'in güneyinden alınan göç gerek toplumsal gerekse siyasi anlamda bir güvenlik meselesi olarak görülmeye başlanmış ve söz konusu insan hareketlerinin kontrolü için ulusal ve bölgesel bazda politikalar üretilmeye başlanmıştır. Ayrıca Avrupa-Akdeniz Diyalogu'nun kurum ve yapıları da araçsallaştırılarak Güney Akdeniz toplumlarının kendi ülkeleri içinde kurulacak ve yerel değerleri özümseyecek demokratik yapılanmaların içinde tutulmasının sağlanması hedeflenmiştir. Göçmenlerin demokratik yapılanmalar içinde konumlandırılması meselesi Fransa ile birlikte Yunanistan, İtalya ve İspanya gibi Avrupa Birliği'nin üye ülkeleri arasında önemli bir konu olarak ön plana çıkmaktadır.

1.3. Demokratikleşme Model ve Süreçlerinin Bölgesel ve Yerel Dinamikleri

1995'den 2006'ya kadar güney Akdeniz'de siyasi açılım ve reformların ekonomik altyapısını oluşturan MEDA I ve MEDA II (Mediterranean Economic Development Area- Akdeniz Ekonomik Kalkınma Alanı) yapılanması ve 2007'den sonra özellikle Avrupa Birliği'nin güneydeki demokratikleşme süreçlerini desteklemek ve ekonomik anlamda daha serbest bir ilişkiler sisteminin oluşturulması için uygulamaya koymaya çalıştığı ENPI (European Neighbourhood and Partnership Instrument Avrupa Komşuluk ve Ortaklık Aracı) programları güneyde, kuzey/Avrupa merkezli bir demokrasi anlayışının desteklenmesi doğrultusunda atılmış önemli adımlar olmuşlardır. Bu adımlar güneyde oluşturulan ve Ürdün, Mısır, Tunus ve Fas önderliğindeki 2005 tarihli *Agadir İnsiyatifi* gibi serbest ticaret ve liberalleşme insiyatifleriyle¹⁶ de desteklenerek özellikle bu bölgedeki Arap rejimlerinin siyasi-seçkinleri rehberliğinde yukarıdan aşağıya yerleştirilmeye ve geliştirilmeye çalışılan yerel nitelikli demokratikleşme modellerine / süreçlerine ivme kazandırmışlardır. Ancak bu çalışmalar 2011'de başlayan ve bütün Arap ülkelerini derinden etkileyen ve siyasi yapılarının dönüşüm sürecine girmesine yol açan kalkışmalarla birlikte farklı bir boyuta taşınmıştır. 2011 yılına kadar rejim içi reformlarla demokratik açılımlar yapma yolunu tercih eden Arap ülkeleri 2011 isyanlarıyla birlikte yapısal değişiklik taleplerini daha ciddi bir şekilde değerlendirme gereğiyle yüzleşmişlerdir.

Avrupa-Akdeniz bölgesinde dinler, kültürler, siyasi yapılar ve ekonomiler arası etkileşimin artmasını amaçlayan ancak büyük oranda seçkinlerarası bir iletişimle sınırlı kalan Barselona sürecinin çok taraflı ve çok kültürlü ortaklıkçı bir demokrasi modelinin yaygınlaşması ya da gelişmesi konusundaki etkisi sınırlı olsa da söz konusu sürecin en azından demokratikleşme süreçlerini yürütenler arasındaki iletişimi

¹⁶ Michelle Pace, "Imagining Co-presence in Euro-Mediterranean Relations: The Role of Dialogue", Michelle Pace ve Tobia Schumacher (der.) *Conceptualizing Cultural and Social Dialogue in the Euro-Mediterranean Area*, Londra ve New York, Routledge, 2007, s.26

arttırdığı söylenebilir. Ancak sürecin başarısı bu değer ve dinamiklerin Akdeniz ülkelerinin toplumlari tarafından kabul edilmesi, içselleştirilmesi ve günlük siyaset pratiklerinde yeniden üretilmesiyle mümkün olabilecektir. Bu açıdan bakıldığında demokratikleşme ya da demokrasinin pekiştirilmesi modellerinin daha çok seçkinler düzeyinde diğer kesimlerin katılımına çok da izin vermeden üretildiğini ve yukarıdan aşağıya uygulamaya geçirilmeye çalışıldığını gözlemlemek mümkündür.

Ülkeler bazında demokratikleşme süreçleri ve demokrasi modellerine bakıldığında Avrupa Akdeniz bölgesinde demokrasinin birbirinden oldukça farklı yorum, algı ve uygulamalarının varlığından bahsetmek mümkündür. Avrupa'nın batısında yer alan Fransa, İtalya, Portekiz ve İspanya gibi Akdeniz ülkelerinde Avrupa-Kuzey Amerika merkezli değerler odaklı bir liberal demokrasi anlayışının ve modellerinin yaygın olduğu görülmektedir. Akdeniz'in güneyine bakıldığında ise İsrail, Türkiye ve Lübnan gibi birkaç istisna dışında çoğu Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkesindeki demokrasi süreçleri ve demokratikleşme modelleri ile mevcut otoriter rejimin bekası ve sürdürülebilirliğine yönelik kaygılar arasında ciddi ikilemlerin olduğu gözlemlenmektedir. Bu ikilem 2011 kalkışmalarından sonra değişen rejim yapılarında da devam etmektedir. Beklenenin aksine 2011 isyanları bölgede demokrasiyi getiren yapısal dönüşümlere yol açmamış, aksine demokrasiyi pekiştirme yeterliliğine ve mekanizmalarına sahip olmayan zayıf rejimleri doğurmuşlardır.

Avrupa - Akdeniz ülkelerinin demokrasi modellerini ve demokratikleşme süreçlerini incelerken siyasi kültürün gelişimi, coğrafi konumlanış, tarihsel arkaplanların benzerliği açısından birkaç alt-bölgeden bahsetmek mümkündür. Bu bağlamda örneğin, Akdeniz bölgesinde Bosna-Hersek, Hırvatistan, Slovenya ve Arnavutluk gibi ülkeleri içine alan Güney-Batı Balkanlar grubu Avrupa merkezli ve rehberli bir demokratik dönüşüm modelinin uygulayıcıları olarak göze çarpmaktadırlar. 1990'lı yılların ortasından itibaren Batı Avrupa merkezli ve rehberlikli bir süreç halini alan bölge demokratikleşmesi ile ilgili geniş bir literatür söz konusudur¹⁷. Ülkeler bazında incelendiğinde bölgesel dinamik ve süreçlerin benzerliğine rağmen demokratikleşme modellerinin yerel dinamik ve engelleri arasında farklılaşmaları gözlemlemek mümkündür. Bu konuyla ilgili literatürde yaygın iki temel demokratikleşme yaklaşımından bahsedilebilir. Bunlardan birincisi Zbigniew Brezinski'nin bir makalesinde irdelediği demokratikleşme süreçlerindeki

¹⁷ Tom Gallagher, "Democratization in the Balkans: Challenges and prospects", *Democratization*, Cilt 2, No 3, 1995, s. 337 – 361; Murat Abus. "Democratization in the Balkans, 1990-2002." *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, Cilt 2, No 3-4, 2003, s.86-105; Rory Keane, "The Partnership-Conditionality Binary in the Western Balkans: Promoting Local Ownership for Sustainable Democratic Transition", *Cambridge Review of International Affairs*, Cilt 18, No 2, 2005, s.247-257; Ivan Krastev, "The Balkans: Democracy without Choices", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No 3, 2002, s.39-53; Arend Lijphart et al., "A mediterranean model of democracy? The Southern European democracies in comparative perspective", *West European Politics*, Cilt 11, No 1, 1988, s.7-25

farklılaşmaları ülkelerin yapısal özelliklerine dayandıran ve dolayısıyla da bu ülkelerin tarihine, kültürüne ve coğrafik olarak diğer demokratik yapılanmalara olan mesafelerine odaklanan yaklaşımdır¹⁸. İkinci yaklaşım ise daha çok siyasi aktörler ve demokratikleşme sürecinin içinde geliştiği özgül koşullara odaklanarak bu farklılıkları anlamlandırma ve anlamaya yönelik analizleri ön plana çıkarmaktadır¹⁹. Bu iki yaklaşımı göz önünde bulundurmak demokratikleşme süreç ve modellerinin yerel dinamiklerini ve bunların bölgesel ve uluslararası dinamiklerle olan etkileşimini anlamak açısından da önemlidir.

Bu kuramsal duruşlardan hareketle incelendiğinde örneğin Bosna Hersek'te uluslararası örgütler rehberliği ve gözetiminde yürütülen "kontrollü demokrasi" anlayışı bir yandan Bosna Hersek'te savaş sonrası demokrasi kültür ve pratiklerinin aşamalı bir şekilde yaygınlaşmasını sağlarken öte yandan yerel halk tarafından sahiplenilmediği ve içselleştirilmediği sürece pekişme konusunda zorluklar yaşanacağıının işaretlerini de vermektedir²⁰. Nitekim Mark Baskin'in Bosna'daki uluslararası örgütlerin demokratikleşmeye etkisini konu alan çalışması uluslararası örgüt temelli çabalardaki seçimlerin Bosna Hersek'in değer ve gerçekliklerinden uzaklaşıp kendi içinde bir amaca dönüştüğünde demokratikleşme ereğine zarar da verebileceğinin altını çizmektedir²¹. Bu bağlamda Bosna-Hersek'teki demokratikleşme model ve sürecinin yerel unsurlarına bakıldığında demokrasi gösterge raporları ülkede demokratikleşme sürecinin olgunlaşması ve ilerlemesi için bu sürecin ilerlemesini yavaşlamakta olan medyanın etnik çizgiler doğrultusunda bölünmüşlüğü, siyasiler arasında artan milliyetçi söylemler, yolsuzluklar, yargıyla milliyetçi siyasi partiler arasındaki ilişkiler, etnik milliyetçilik gibi engellerin aşılması gerektiğini belirtmektedirler²². Siyasi seçilmişlerin söylemlerinde bu sorunların çözümüne yönelik söylemlere rastlamak mümkün olmakla birlikte uygulama konusunda problemlerle karşılaşmaktadır. Siyasi toplanma hakkı, dini özgürlükler, mülkiyet hakkı konularındaki sorunları büyük ölçüde çözmüş görünen ve toplumsal cinsiyet göstergelerine göre üst sıralarda bulunan Bosna Hersek²³ , "kısmi özgür" bir ülke olarak

¹⁸ Alina Mungiu-Pipidi, "Democratization without Decommunization in the Balkans", *Orbis*, Güz 2006, s. 645.

¹⁹ A.g.e, s. 645-6.

²⁰ Victor D. Bojkov, "Democracy in Bosnia and Herzegovina: Post-1995 Political System and its Functioning", *Southeast European Politics*, Cilt 6, No 1, Mayıs 2003, s. 41-67.

²¹ Mark Baskin, "Between Exit and Engagement: On the Division of Authority", *Transitional Administrations*, *Global Governance*, Cilt 10, 2004, s. 119-137.

²² "Freedom in the World: Bosnia and Herzegovina", Freedom House, 2016a, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/bosnia-and-herzegovina> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

²³ Bertelsmann Transformation Index online, 2006, http://www.bertelsmann-transformationindex.de/fileadmin/pdf/BTI_2006_Ranking_GB.pdf (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

tanımlanmaktadır²⁴. Ancak başta AGİT ve Avrupa Birliği olmak üzere ülkedeki demokratikleşmenin yönetişimini yönlendiren uluslararası toplumun kurumları ülkede demokrasinin yukarıdan aşağıya doğru pekişmesini sağlamada çok önemli sorunlarla karşılaşmaya devam etmektedirler. Nitekim çatışma sonrası uluslararası örgütler rehberliğinde güdümlü bir demokratik dönüşüm sürecine girmiş olan Bosna Hersek'te topluma yayılmış ve toplumun tüm kesimlerince içselleştirilmiş demokratik değerler konusunda bir toplumsal uzlaşma eksikliği, toplumda bu değerleri yayabilecek ve anlatabilecek modern sosyal ağların yoksunluğu, demokratikleşmenin sosyo-ekonomik altyapısını oluşturabilecek orta sınıfın az gelişmişliği, medya özgürlüğünde ve planlı şehirleşme ve modernleşme konularında yaşanan sıkıntılar Avrupa Birliği ve diğer uluslararası örgütlerin rehberliğinde demokratikleşmeye çalışan Bosna Hersek'in önündeki önemli sorunlar olarak varlıklarını sürdürmektedirler²⁵. Demokratikleşmenin tabana yayılması bağlamında en önemli sorunların başında gelen siyasi partilerin demokratikleşmesi, hukuk dışı uygulamalar ve yolsuzluk konuları da demokratikleşme bağlamında ciddi ilerleme kaydedilemeyen konular olarak dikkat çekmektedirler²⁶.

Hırvatistan Batı Balkanlar bölgesinde savaş-sonrası demokratik yapılanma sürecine girmiş bir başka Akdeniz ülkesidir. Demokrasiye geçiş, demokratikleşme ve bölgesel/uluslararası dinamikleri de göz önünde bulundurarak kendine özgü bir model oluşturma sürecinde Hırvatistan'ın karşılaştığı en önemli sorunlardan birisi ülke içindeki etnik farklılıkları demokratik yapılanma içinde nasıl konumlandıracağı olmuştur²⁷. Son yıllarda özellikle demokratikleşmesinin önündeki bu sorunsalı aşabilmek yolunda azınlık haklarıyla ilgili kamusal alanda önemli adımlar atan ve siyasi düzenlemeler gerçekleştiren Hırvatistan'da başka bir sorun da yolsuzluk ve bununla bağlantılı olarak ortaya çıkan örgütlü suçla mücadelede yetkinliğin artırılması gerekliliğidir. Buna rağmen savaş sonrası siyasi dönüşüm konusunda başarılı ülkelerden biri olarak kabul edilen Hırvatistan'da medya, siyasi baskılardan tam olarak bağışık olmasa da özgür bir şekilde işlemekte, internete erişim ve sanal ortamın kullanımı sınırsız bir şekilde gerçekleşmekte, sendikal hareket ve işçi hakları konusunda iyileştirmeler yapılmakta, yolsuzlukla mücadeleyi arttırmaya

²⁴ Freedom House, 2016a, a.g.e.

²⁵ Daha detaylı bir analiz için bkz. Doğa Ulaş Eralp, *Politics of the European Union in Bosnia and Herzegovina: between conflict and democracy*, Plymouth, Lexington Books, 2012.

²⁶ Roberto Bellonia ve Francesco Strazzari, "Corruption in post-conflict Bosnia-Herzegovina and Kosovo: a deal among friends", *Third World Quarterly*, Cilt 35, No 5, 2014, s. 855-72.

²⁷ Gojko Vuckovic. "Promoting Peace and Democracy in the Aftermath of the Balkan Wars: Comparative Assessment of the Democratization and Institutional Building Processes in Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Former Yugoslavia", *World Affairs*, Cilt 162, No 1, 1999, s. 3-11.

ve etkinleştirmeye yönelik adımlar atılmakta, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü güvence içinde hayata geçirilmektedir.²⁸

Demokrasi indeks raporları Hırvatistan'da demokratikleşme sürecinin daha da pekişerek ilerlemesi için ülke basınında siyasi baskının azaltılması, komünist dönemde kamulaştırılan kilise topraklarının iadesi, yargı bağımsızlığı ve hakimlerin seçim sürecinin tartışılabilir niteliği, mahkeme sürelerinin uzunluğu, yerel mahkemelerde tarafsızlıkla ilgili kaygıların giderilmesi, mahkeme kararlarının uygulanmasındaki sorunlar, azınlık haklarında genel olarak iyileşme gözlenirse de Roman azınlığına yönelik devam eden ayrımcı uygulamalar, ekonomik yapılanma içindeki kadın-erkek eşitsizliği, aile içi konularda adımlar atması gereğine işaret etmektedirler²⁹. Bununla birlikte demokratikleşme yolunda sosyal refahın yönetimi konusunda uluslararası örgütler rehberliğinde önemli adımlar atılmış olsa da bu adımların toplumun geneline yayılması için milliyetçilik temelli uzlaşmazlıklar ve bölünmelerin, siyasi elitler arası çekişmelerin ve toplumsal gruplar arasındaki küskünlük ve bağlantısızlıkların aşılması³⁰ ve demokratikleşme ile iyi yönetim bağlamında uluslararası toplumla güdümlü/eşgüdümlü bir şekilde hayata geçirilmeye çalışılan kamu reformu çalışmalarının³¹ başarıya ulaşması gerekmektedir.

Akdeniz'in Balkanlar bölgesindeki en önemli demokratik modellerinden biri de Slovenya'dır. Slovenya, dini özgürlüklerle ilgili bazı problemlerine rağmen Akdeniz'e sahili olan Balkan ülkeleri arasında demokratikleşme süreci ile ilgili en az sorunu olan ülke görünümündedir. Kendi değerleri ile bölgesel gereklilikleri harmanlayarak işleyen bir demokrasi modeli oluşturmuş olan Slovenya'da demokrasiye geçiş süreci diğer Balkan ülkelerine göre daha kolay ve pürüzsüz gerçekleşmiştir.³² 1990'lı yıllar sonrasında demokrasi tecrübesi açısından bir başarı öyküsü olarak kabul edilen Slovenya demokratikleşme sürecine etki edebilecek az sayıda etmen arasında ise diğer orta Avrupa ülkelerine oranla daha az olmakla birlikte yolsuzluğu, Hırvatistan'la sürmekte olan sınır uyuşmazlığını, basın üzerindeki sınırlı baskıyı ve Romanlara yönelik toplumsal ayrımcılığı saymak mümkündür³³. Bununla birlikte, yargısının bağımsızlığı, sivil

²⁸ Freedom House, 2016a, a.g.e.

²⁹ A.g.e.

³⁰ Marija Stambolieva, "Welfare and Democratization – Comparing Croatia, Serbia and Macedonia", *Social Policy & Administration*, Cilt 47, No 2, 2013, s. 142–160.

³¹ Lisa Groba ve Sonja Grimmer, "The external-domestic interplay in democracy promotion: a case study on public administration reform in Croatia", *Democratization*, Cilt 21, No 5, 2014, s. 912-36.

³² Anton, Bebler, "Slovenia's Smooth Transition", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No 1, 2002, s. 127-140.

³³ Miro Hacak, "Nations in Transition: Slovenia", Freedom House, 2016, https://freedomhouse.org/sites/default/files/NiT2016_Slovenia.pdf, (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

toplumunun gelişmişliği, azınlık hakları ile ilgili demokrasiye geçiş sürecinde ortaya koymaya çalıştığı hukuksal düzenlemeler³⁴, iş yaşamında cinsiyet ayrımcılığı ve aile içi şiddet endişeye yol açsa da kadın haklarının gözetilirliliği, yolsuzlukla mücadeledeki göreceli başarısı ile Slovenya demokrasi göstere raporlarına göre siyasi haklar ve sivil özgürlükler açısından “özgür” bir ülke olarak tanımlanmaktadır³⁵. 2008 ile 2014 arasında gerçekleşen ekonomik kriz ülkede siyasi istikrar açısından da ciddi sıkıntılar yaratmış ve koalisyon yapılarını kısa süreli sarsmış olsa da³⁶ bu Slovenya'nın Avrupa Birliği ve diğer bölgesel uluslararası örgütlerin rehberliğinde demokratikleşme doğrultusunda hayata geçirmekte olduğu aşamalı dönüşüm çabalarına yapısal anlamda bir zarar vermemiş ancak uygulamada gecikmeler ve sorunlar yaratmıştır. Bununla birlikte Slovenya'da demokratikleşmenin kurumsallaşması ve pekişmesi önündeki en büyük engelin siyasi yapıya, siyasi partilere ve ulusal parlamentoya yönelik güvensizlik olduğu gözlenmektedir³⁷. Slovenya'da son dönemde yapılan kamuoyu araştırmalarına göre toplumun büyük bir bölümü ülkenin demokratikleşme yolculuğundan tatmin olmuş durumda değildir³⁸. Nitekim demokrasiye ilk geçiş yıllarında %44'lük bir oranla tepe noktasına ulaşmış olan demokratikleşme sürecinden duyulan memnuniyetin son yıllarda %12'ye kadar düşmesi Sloven toplumunun siyasete olan güvensizliğinin ve siyasi yozlaşmaya duyulan tepkinin bir başka göstergesi olarak göze çarpmaktadır³⁹. Son dönemlere kadar demokratikleşme süreci içindeki ülkeler arasında en başarılı örneklerden biri olarak gösterilen Slovenya son yıllarda ülkeyi sarsan ekonomik ve siyasi bunalımlar nedeniyle çok önemli bir demokratikleşme krizine girmiştir. Derinliği olmayan, tepeden aşağıya Avrupa Birliği rehberliğinde gerçekleştirilen kurumsallaşma ve reformlar, kamusal kurumların yanısıra bu kurumları denetlemesi gereken kuruluşları da kontrol altına alan yayılcı bir siyasallaşma ve Sloven kamusal alanında resmi yapıya duyulan güvensizlik sonucu ortaya çıkan alternatif gayriresmi ilişkiler ağının hukukun üstünlüğü

³⁴ Tamas Korhecz, “Democratic Legitimacy and Election Rules of National Ethnic Minority Bodies and Representatives - Reflections on Legal Solutions in Hungary and Slovenia”, *International Journal on Minority and Group Rights*, Cilt 9, No 2, 2002, s. 161-181.

³⁵ Miro Hacek, 2016, a.g.e.

³⁶ Drago Zajc, “The Cycle Of Increasing Instability within the Coalition Government - The Impact Of The Economic Crisis In Slovenia in the Period from 2008 To 2014”, *Teorija in Praksa*, 2015, Cilt 52, s.175-195.

³⁷ Miro Hacek, Simona Kukovic, Marjan Brezovsek, “Problems of corruption and distrust in political and administrative institutions in Slovenia”, *Communist and Post-Communist Studies*, Cilt 46, 2013, s. 255–261.

³⁸ A.g.e., s. 259.

³⁹ A.g.e.

ilkesiyle işlemesi gereken kurumsal yapıda oluşturduğu tahrip yakın dönemde ülkede yaşanan bu demokratikleşme krizinin en önemli sebepleri olarak değerlendirilmektedir⁴⁰.

Arnavutluk, Akdeniz'in Batı Balkanlar bölgesinde demokratikleşme konusunda en çok problemle karşılaşan ülkelerinden biridir. Arnavutluk'un demokratikleşme modelinde yerel etmen ve aktörlerin önemini vurgulayan bazı araştırmacılar Avrupa Birliği'nin demokratikleştirici etkisinin abartılmaması gerektiğini hatta AB'nin demokratikleşme konusunda Arnavutluk siyasi çevrelerine yapmış olduğu baskının ülke gerçekliklerini ve siyasi kültürünü dikkate alan ve toplumun değişik katmanları tarafından özümsenebilecek bir demokratikleşme modeli geliştirmesini engelleyici bir etki yapabileceğini ifade etmektedirler⁴¹. Bu anlamda söz konusu akademik çevreler, demokratikleşme konusunda yerel değer ve dinamikleri göz ardı eden yaklaşımların Avrupa merkezli demokratikleşme süreç ve modellerinin yerel siyasi unsurlar tarafından bir retoriğe dönüştürülerek eski rejimin alışkanlıkları doğrultusunda kötüye kullanılabilceğini de belirtmektedirler⁴². Toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda araştırmalara konu 75 ülke arasında 24'üncü sırada bulunan Arnavutluk, siyasi özgürlükler konusunda ise 140 ülke arasından 87'nci olarak problemlili bir ülke olarak göze çarpmaktadır⁴³. Demokrasi indeks raporları Arnavutluk'ta demokratikleşme sürecinin pekişerek ilerlemesi için Arnavutluk yönetiminin medya öngerilimesi, kamu kaynaklarının kötüye kullanımı, kamu çalışanları üzerindeki baskılar, yolsuzlukla mücadele, yargı bağımsızlığı konularında iyileştirmeler yapmasının gereğine vurgu yapmaktadırlar⁴⁴. Bununla birlikte ülkede kadın hakları, serbest toplanma, dini hürriyetler, akademik özgürlükler, sivil toplumun örgütlülüğü, Romanlar (Çingener) dışındaki azınlıkların hak ve özgürlükleri gibi konularda demokratikleşme doğrultusunda önemli adımların atılmış olduğu da kaydedilmektedir.⁴⁵ Bu anlamda Arnavutluk, son dönem demokrasi indeks raporlarında siyasi haklar ve sivil özgürlükler açısından "kısmi özgür" bir ülke olarak tanımlanmaktadır⁴⁶. Bazı uzmanlar tarafından Arnavutluk'un demokratikleşme tarihinde bir dönüm noktası

⁴⁰Bojan Bugarić ve Alenka Kuhelj , "Slovenia in crisis: A tale of unfinished democratization in East-Central Europe", *Communist and Post-Communist Studies*, No 48, 2015, s. 273-279.

⁴¹ Arolda Elbasani, "Albania in Transition: Manipulation or Appropriation of International Norms?", *Southeast European Politics*, Cilt 5, No 1, Haziran, 2004, s. 24-44.

⁴² A.g.e.

⁴³Bertelsmann Transformation Index online, 2006, http://www.bertelsmann-transformationindex.de/fileadmin/pdf/BTI_2006_Ranking_GB.pdf (Erişim Tarihi 17 Elül 2017).

⁴⁴ "Freedom in the World: Albania", Freedom House, 2016b, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/albania> (Erişim Tarihi 17 Elül 2017).

⁴⁵ A.g.e.

⁴⁶ Freedom House, 2016b, a.g.e.

olarak addedilen 2013 parlamento seçimleri, Avrupa Birliği üyeliği doğrultusunda siyasi koşulları yerine getirmeyi amaçlayan bir iktidar değişimine yol açsa da bu değişimin hala politize, nepotik ve verimsiz olan Arnavutluk kurumlarını yapısal anlamda dönüştürüp dönüştüremeyeceği önemli bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir⁴⁷. Nitekim seçimler—sonrasında Avrupa Birliği'nin demokratikleşme yönündeki cesaretlendirici ve zorlayıcı etkisine rağmen yargı bağımsızlığı, yolsuzlukla mücadele ve siyasi süreçlerde şeffaflığın sağlanması ve lider güdümlü siyasetin sonlandırılması konularında etkin adımların atılmaması Arnavutluk demokrasisinin önündeki engeller olarak göze çarpmaktadır⁴⁸.

Akdeniz'de demokrasi anlayış / uygulamaları ve demokratikleşme süreçleri ile ilgili olarak bölgesel ve yerel anlamda değişik dinamiklere sahip alt bölgelerinden bir başkası da Akdeniz'de kıyısı bulunan Fas, Tunus, Cezayir ve Libya ülkelerini içine alan Magrip bölgesidir. Fas özellikle Barselona süreci sonrasında siyasi liberalleşme yönündeki reformların başarıyla yaşama geçirilebildiği bir Kuzey Afrika ülkesi olarak karşımıza çıkmaktadır. 1998 yılındaki "Uzlaşılabilir Değişim" hareketiyle birlikte Avrupa Akdeniz yapılanması ile MEDA programı ve 2007 sonrasında da ENPI çerçevesindeki mali yardımların ve siyasi işbirliğinin de etkisiyle ülkede demokratikleşme yolunda ciddi adımlar atılmaya başlanmıştır. Sivil toplumun hareketlendirilmesi ve muhalefet partilerinin yönetime etkin bir şekilde katılımının sağlanmasını amaçlayan siyasi adımlar Fas Krallığı'nın demokratikleşme sürecine katkı koyan adımlar olmuştur⁴⁹. Fas'ın Avrupa Birliği Komşuluk Politikası çerçevesinde 2008 Ekiminde kazanmış olduğu "ileri konum statüsü" her ne kadar ülkede siyasi açılım ve reformlar için bir güdülenme yaratmış gibi görünse de bu etkinin uygulamada farklılık yaratacak kadar güçlü olup olmadığı konusunda ciddi şüpheler söz konusudur⁵⁰. Ülkede kadın ve çocuk hakları konusunda iyileştirmeler yapılmakla birlikte özellikle radikal İslami hareketlerin siyasi alanda güç kazanmasını takiben Krallık tarafından bir baskı unsuru olarak kullanılmaya başlanan anti-terör yasası ve ülkedeki ifade özgürlüğünü derinden etkileyen baskıcı basın yasa ve uygulamaları demokratikleşme sürecine ket vuran unsurlar olarak ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte toplumu ılımlı "Fas İslami"na yönlendirebilmek doğrultusunda dini alanda yapılan reformlar ise siyasi otoritenin bütün bu kaygılarına, kontrollü bir dini alan oluşturma çabalarına ve bu yönde sistem-içi kısıtlamalarına rağmen demokratikleşme sürecinden vazgeçmeyeceğinin işareti olarak

⁴⁷Ivana Cvetkovic Bajrovic ve Janet Rabin Satter, "Albania: From Bunkers to Ballots", *Journal of Democracy*, Cilt 25, No 1, Ocak 2014, s. 142-153.

⁴⁸Tina Mavrikos-Adamou, "Rule of law and the democratization process: the case of Albania", *Democratization*, Cilt 21, No 4, 2014, s. 1153-71.

⁴⁹Louise Fawcett, *International Relations of the Middle East*, Oxford, Oxford University Press, 2005, s. 129.

⁵⁰Kristina Kausch, "Morocco's 'Advanced Status': Model or Muddle?", FRIEDE Policy Brief, No. 43, Mart 2010, http://fride.org/download/pb43_morocco_advance_status_eng_mar10.pdf (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

yorumlanmaktadır⁵¹. Demokrasi indeks raporları Fas'ta demokratikleşme sürecinin pekişerek ilerlemesi için Krallığın siyasi özgürlükler, yolsuzluk, rüşvet ve nepotizm, cinsiyet ayrımcılığı, medya hürriyeti ve sansür, toplanma hakkı, yargı bağımsızlığı, keyfi tutuklamalar gibi konularda adımlar atması gereğine işaret etmektedirler⁵². 2011 yılındaki Anayasal Reform Krallığın tabandaki meşruluk zemini arayışının somut bir dışavurumu olarak hayata geçirilmiş olmakla birlikte otoriter yapının sürekliliğini garantiye almamıştır. Bölgedeki Arap ayaklanmaları Fas'ta devrimsel bir dönüşüm yankısı bulmamakla birlikte Krallığı sistemiçi reformları artırmaya zorlamaktadır. Ancak sistemden beslenen siyasi elit arasındaki karmaşık ilişkiler ve çıkarlar ağı, muhalefetin bölünmüşlüğü, toplumun kurumsallaşmış siyasete olan güvensizliği ve devrimsel dönüşümlere duyulan kuşular⁵³ Fas'ta yakın dönemde demokratikleşme yönünde yapısal bir değişimin gerçekleşmesini pek mümkün kılmamaktadır. Bu anlamda demokratik değişimin sistem içi reformlarla ve aşamalı olarak hayata geçirilebileceğini öngörmek mümkündür.

Aynı bölgedeki Tunus için de demokratikleşme konusundaki benzer ikilemlerden söz etmek mümkündür. 1987 yılından beri başkanlık görevinde bulunan Zin el Abidin Bin Ali'nin rejimin siyasi istikrarını sağlamaya yönelik rejime tehdit olarak görülen başta İslami hareketler olmak üzere siyasi muhalif gruplara karşı almış olduğu önlemlerin sınırlayıcılığı Tunus'un kendine özgü ve ülke dinamik ve değerlerini göz önünde bulundurarak oluşturmayı hedeflediği yerel bir demokratikleşme modeli geliştirmesine engel teşkil etmiştir. Reformları yerine getirme konusunda pek istekli olmayan Abidin Bin Ali rejiminin uyguladığı politikalar bir yıl sonra 2011'de Tunus'un Arap sokağı ayaklanmasının sembol ülkesi olmasına yol açmışlardır. Abidin Bin Ali sonrası dönemde Tunus, diğer Arap ülkeleri gibi siyasi anlamda doğru yönü bulmaya ve otoriter bir rejimin küllerinden demokratikleşme yolunda yeniden yapılanmanın altyapısını oluşturmaya çalışmıştır. Ancak ayaklanmalar ve Bin Ali rejimi sonrasında da otoriter siyasi kültüre karşı örgütlü ve birleşik bir demokratikleşme yanlısı muhalefetin oluşmaması ve otoriter sistemin yapısal anlamda dönüşmesinde karşılaşılan zorluklar⁵⁴ ülkedeki demokratikleşme sürecinin önündeki en önemli engel olarak göze çarpmaktadır. Bununla birlikte Tunus'taki iktidar yapısının

⁵¹ Julie E. Pruzan-Jørgensen, "The Islamist Movement in Morocco: Main Actors and Regime Responses", Danish Institute for International Studies (DIIS), Kopenhagen, Mayıs 2010, https://www.diis.dk/files/media/publications/import/extra/rp2010-05_islamist_movement_morocco_web_1.pdf (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017), s.20.

⁵² "Freedom in the World: Morocco", Freedom House, 2016d, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/morocco> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

⁵³ Khalil Dahbi, "New Constitutional Framework, Persisting Authoritarian Practices: The Case of Morocco after the 2011 Constitutional Reform", 18. ISA World Congress of Sociology. Facing an Unequal World, Challenges of Sociology, Yokohama, Japonya, 17 Temmuz 2014.

⁵⁴ Laura K. Landolt ve Paul Kubicek, "Opportunities and constraints: comparing Tunisia and Egypt to the coloured revolutions", *Democratization*, Cilt 21, No 6, 2014, s.984-1006.

geçiş sürecinde diğer siyasi aktörleri kapsayıcı ve istikrar arayan tavizkar yaklaşımı her ne kadar kutuplaşmış olsa da ülkenin demokrasi geleceği açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.⁵⁵ Abidin döneminde rejime ciddi bir muhalefet oluşturmayacağı düşünülen kadın hareketleri desteklendiği ya da engellenmediği için Tunus, Magrip bölgesinde kadın haklarının çok gelişmiş⁵⁶ ve inanç özgürlükleri diğer Müslüman ülkelere göre daha fazla olduğu bir yer olarak karşımıza çıkmıştır.⁵⁷ 2016'da yayınlanan demokrasi indeks raporları 2015 yılında yaşanan terörist saldırıları sonrası olağanüstü hal durumuna geçmesine rağmen Tunus'ta özgür seçimlere dayalı bir demokrasinin olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda 2014'de anayasal reform sonrasında demokratikleşme sürecinin ilerlemesi için ülkenin yozlaşma ve çıkar çatışması, sol-sağ çatışmasına bağlı olarak ordunun siyasileşmesi, siyasi partilerin kamusal alandaki etkinlik ve yetkinliğinin artırılması, cinsiyet eşitliği, medya özgürlüğü, yargı bağımsızlığı, gibi konularda gelişme sağlanması gerektiğini vurgulamaktadırlar.⁵⁸

Akdeniz'in Magrip bölgesinde demokratikleşme ve Kuzey Afrika'ya özgü bir yerel/bölgesel demokrasi modeli geliştirme konusunda problemlili ülkelerin başında Libya ve Cezayir'in geldiğini ifade etmek mümkündür. 2006 yılında başkan Muammer Kaddafi'nin siyasi açılım konusundaki mesajlarına ve Kaddafi'nin oğlu Saif el-İslam el-Kaddafi'nin 2010 Mart'ında açıkladığı geleceğin Libya'sını yaratma vizyonundaki liberalleşme işaretlerine rağmen 2010 yılı yazına gelindiğinde Libya'nın hala zoraki gözaltılar ve ortadan kaybolmalar⁵⁹, bağımsız yargı mekanizmalarının eksikliği⁶⁰ azınlık dinleri ve devlet kontrollü İslam dışındaki İslami hareketler üzerindeki kısıtlamalar⁶¹, demokratikleşme sürecindeki başlıca engeller olarak göze çarpmaktaydı. Bununla birlikte 2011'deki Ortadoğu kalkışmalarına kadar özellikle kadın haklarının durumunun düzeltilmesi⁶², ekonomik alanda liberalleşme yönünde atılan adımlar,

⁵⁵Inmaculada Szmolka, "Exclusionary And Non-Consensual Transitions Versus Inclusive and Consensual Democratizations: The Cases Of Egypt And Tunisia", *Arab Studies Quarterly*, Cilt 37, No 1, s.73-95.

⁵⁶ "No to opposition: An ageing autocrat stifles opposition as the European Union shuts its eyes", *The Economist*, 29 Temmuz 2010, <http://www.economist.com/node/16705491> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

⁵⁷"Freedom in the World: Tunisia", Freedom House, 2016g, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/tunisia> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

⁵⁸ A.g.e.

⁵⁹ Amnesty International, "Long Struggle for Truth: Enforced Disappearances in Libya", *Amnesty International*, Haziran 2010, <https://www.amnesty.org/en/documents/mde19/008/2010/en/> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

⁶⁰ Moheb Zeki, "Civil Society and Democratization in the Arab World", *Annual Report 2007*, Ibn Khaldun Center for Development Studies, 2007, <http://www.geocities.ws/leahdyanne/annual-report-en07.pdf> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017), s. 104.

⁶¹ A.g.e., s.102.

⁶² A.g.e., s.102-3.

liderliğin siyasi şiddetin desteklenmeyeceğine dair yapmış oldukları açıklamalar ve siyasi alanda gerçekleştirilmesi amaçlanan reformlar konusunda başta Kaddafi olmak üzere siyasi idareciler tarafından kamuoyuna verilen mesajlar Libya'da yerel dinamikleri gözeten bir demokratikleşme modeli geliştirme yönünde değişen bir eğiliminin işaretleri olarak kabul edilebilirdi. Libya'yı da derinden etkileyen ve Kaddafi rejiminin son bulmasına yol açan 2011 Arap kalkışmaları bu atılımların rejimin devamlılığını sağlamaya yönelik yüzeysel ve stratejik manevralar olduğunu gösterdi. Nitekim bu sözüme demokratikleşme reformları Libya halkı tarafından inandırıcı bulunmamış ve ülke yapısal anlamda bir yıkım ve yeniden yapılanma sürecinin içine girmişti. 2011 sonrası dönemde Libya'da yakın gelecekte kökten bir demokratik reform hareketinin oluşmasını ve bunun Libya halkları tarafından özümsemekle hayata geçirilmesini beklemek pek inandırıcı görünmemektedir. Libya'nın demokratikleşebilmesi için gerekli mekanizmaların oluşması için tüm toplumu kucaklayan yeni bir toplumsal sözleşmeye ve bu toplumsal sözleşmeyi hayata geçirebilecek liderlik ve iradeye ihtiyacı vardır.

Cezayir de aynı Libya'da olduğu gibi demokratikleşmenin yerel, bölgesel ve uluslararası dinamiklerinin ortaya koyduğu ikilemlerle karşı karşıya kalmış ve özellikle 1991 iç savaşının ardından demokratikleşme bileşenlerinin kontrollü açılım mekanizmaları rehberliğinde hareket ettiği bir model olarak ortaya çıkmıştır. Cezayir'de Avrupa destekli demokratikleşme süreci ve modelleri jeopolitik gereklilik ve gerçekleri ön plana çıkaran yeni realist araştırmacılara göre aslında Cezayir toplumundan çok Avrupa ülkelerinin ulusal çıkarları doğrultusunda şekillendirildiği için toplumun iç dinamikleriyle uyuşmakta zorluk çekmiştir⁶³. Bir başka deyişle Cezayir'de uygulanmaya çalışılan demokratikleşme modellerinde Avrupa destekli ve bunların Cezayirli siyasi seçkinlerin yaklaşım ve yukarıdan aşağıya uygulamaya çalıştıkları politikalar ile Cezayir toplumunun değişik katmanlarının yerel siyasi talep ve gerçeklikleri arasında zaman zaman çelişkili hatta gerilimli bir etkileşim söz konusu olmuştur. Bu anlamda her ne kadar Avrupa merkezli demokratikleşme girişimleri ve uluslararası dinamikler Cezayir'de bir demokrasi ve demokratikleşme modeli geliştirme konusunda etkili olmuşlarsa da⁶⁴, bu modellerin Cezayir toplumunun siyasi duyarlılıkları, sosyo-kültürel değerleri ve toplumiçi dinamikleri göz önünde bulundurmadığında bu modellerin toplumun büyük bir kısmınca özümsemeyeceği ve dolayısıyla işleyemeyeceği de tecrübe edilmiştir. Samir Amin'in de ifade ettiği gibi Cezayir'in bu model geliştirme sürecinde belli başlı eksiklikleri de söz konusudur. Demokratik bir yapının oluşturulabilmesi için gerekli

⁶³ Francesco Cavatorta, "Geopolitical Challenges to the Success of Democracy in North Africa: Algeria, and Morocco", *Democratization*, Cilt 8, No 4, Kış 2001, s. 175-194.

⁶⁴ Francesco Cavatorta, "The failed liberalisation of Algeria and the international context: a legacy of stable authoritarianism", *The Journal of North African Studies*, Cilt 7, No 4, s. 23 – 43.

olan otantik bir sosyo-ekonomik gelişme politikasının geliştirilememişliği, demokratik hakların kurallarla güvenceye alındığı siyasi bir yapılanmanın eksikliği, azınlık gerçekliğine saygılı modern bir ulusal yaklaşımı oluşturma konusundaki yetkinliğin azlığı, devletin uluslararası sistemdeki rolü ile yerel dinamikler arasındaki ilişkiyi yetkin bir şekilde kurabilecek ulusal birleşik bir platformdan yoksunluk bu eksikliklerin başında gelmektedir⁶⁵.

Ortadoğu'daki tek partili otoriter geçmişlere sahip Mısır, Libya ve Suriye gibi ülkelerde ise siyasi liberalleşme daha çok Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan küresel ve bölgesel ekonomik liberalleşme süreçlerini takip etmiştir. Önceleri otoriter liderlikler tarafından rejim meşruluğunu pekiştirmeye yönelik popülist pragmatizm söyleminin aracı olarak kullanılmaya çalışılan siyasi açılım yaklaşımı bölgesel, uluslararası ve yerel unsurların da etkisiyle zamanla rejimlerin sürdürülebilirliği açısından bir koşul ya da gerekliliğe dönüş(türül)müştür. Bu çerçeveden bakıldığında her ne kadar bazı araştırmacılar tarafından birbirinden bağımsızmış gibi algılsa ve yansıtılsa da⁶⁶ 1980'lerin başından itibaren gerek uluslararası gerekse bölgesel düzlemde etkili olmaya başlayan yeni-liberal ekonomi politikaları zamanla bu ülkelerdeki siyasi liberalleşme süreçlerinin de başlamasına ve/veya pekişmesine yol açmıştır.

Mısır Cemal Abdül Nasır'ın Arab sosyalizmini ve Pan-Arabizmi harmanlamaya gayret eden otoriter yönetiminden sonra Enver Sedat ve Hüsnü Mübarek dönemlerinde kontrollü ve yavaş bir şekilde liberal dünyayla olan ilişkilerini geliştirmeye çalışmış ve bu çaba çerçevesinde demokratikleşme zaman zaman söyleme indirgenerek Mısır'ın pragmatik liderliği tarafından kendi yönetsel erkini pekiştirmek doğrultusunda bir araç olarak kullanılırken zaman zaman ise kendi içinde bir amaç haline gelmiştir. Mısır sivil toplumu özellikle toplumiçi kültürel/siyasi etkileşim ve bilinçlenme sürecinde büyük etkisi olan Mısır edebiyatı ve sinemasının da yardımıyla⁶⁷ rejim içi düşünce üretimi ve tartışma alanını geliştirmeye çalışmış ve rejim üzerinde dönüşüm yönünde şiddetsiz bir baskı oluşturmuştur. Bununla birlikte Mısır kamusal alanının önemli bir kısmını etkileyen örgütlülükten yoksun madunların (yoksulların ve sistem içinde yeterli temsil imkanı bulamayan grupların) hak ve taleplerini sistem içi araçları ve yolları kullanarak

⁶⁵ Samir Amin ve Ali El Kenz, *Avrupa ve Arap Dünyası*, İstanbul, Versus Kitap, 2006, s.31

⁶⁶ Steven Heydeman, 1982 - 1992 arasında Suriye'de gerçekleşen ekonomik liberalleşme uygulamalarının Suriye rejiminin esnekliği ve kontrol mekanizmalarının yetkinliği sayesinde siyasi bir liberalleşmeye yol açmadığını ifade eder. Heydeman'ın ifadeleri kısmi ve dönemsel olarak doğru olsa da 1990'ların ortasından itibaren orta dönemde ortaya çıkmaya başlayan ve 2000 li yılların başında artan siyasi liberalleşme talep ve gereklilikleri bu yaklaşımın tam da açıklayıcı olmayabileceğine işaret etmektedir. Heydeman'ın yaklaşımı için bkz. Steven Heydeman, "Taxation without Representation: Authoritarianism and Economic Liberalization in Syria", Ellis Goldberg, Reşat Kasaba ve Joel S. Migdal (der.), *Rules and Rights in the Middle East: Democracy, Law and Society*, Seattle ve Londra, University of Washington Press, s. 72-3.

⁶⁷ Samir Amin ve Ali El Kenz, a.g.e., 2006, s.26.

talep edebilecek yetkinliğe ulaşması rejim üzerinde demokratikleşme baskısı yaratan başka bir yerel dinamik olmuştur⁶⁸. Ancak bu baskıya rağmen siyasi dönüşüm açısından hızlı bir süreçten bahsetmek kolay görünmemektedir. 2010'lu yılların başında siyasi dönüşüm göstergeleri Mısır'ı 119 ülke arasında 80'inci sıraya koymaktaydı. Bir başka deyişle Mübarek yönetimindeki Mısır otoriter rejimi bir yandan demokratikleşme yönünde ortaya koyduğu söylem bir siyasi eğilim değişikliğine işaret ederken diğer yandan demokrasi pratiklerinin hayata geçirilmesi noktasında rejimin bir direniş göstermeye devam ettiğini ifade etmek mümkündür. Nitekim dünya demokrasi dizinleri Mısır'ı sivil ve siyasi özgürlükler açısından 140 ülkenin sıralamasında 112'inci sıraya koymakta⁶⁹ ve kadın haklarının gelişimi noktasındaki politikalara atıfta bulunmakla birlikte özellikle yapısal siyasi reformlar konusundaki yavaşlık ve isteksizlikler, muhalif gruplara yönelik baskı politikalarının devam etmesi, yolsuzluk, yönetim zafiyeti, medya özgürlüğü, akademik özgürlükler, toplanma ve örgütlenme özgürlükleri, kamu çalışanlarının hakları, keyfi gözaltılar, kadına yönelik cinsel taciz ve aile içi şiddet⁷⁰ konularına dikkat çekmekteydiler. Demokrasi indeks ve raporlarında dikkat çekilen bu önemli konular 2011 yılında Mısır'da başlayan siyasi yapısal dönüşüm kalkışmalarının temel nedenleri arasında yer aldılar. Mısır'da demokrasi talebi ile başlayan değişim mücadelesi sürecinin ilk aşaması "demokrasi ile" iktidara gelen Muhammed Mursi liderliğindeki Müslüman Kardeşler hareketi ile sonrasında "demokrasi için" iktidarı devraldığını belirten Abdülfettah Sisi liderliğindeki Mısır Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi'nin birbirleriyle çatışan siyasi dönüşüm projelerine sahne oldu. Birbirleriyle çelişen bu projelerin ve görece hiyerarşik yapıların kendi içlerindeki çatışması demokratik devrim umuduyla Mubarek rejimine başkaldıran aktörlerin dönüşümde lider rolü oynamasını engellerken otoriter bir yeniden yapılanma ortamı oluşturdu. İstikrar ve düzenin demokratik yeniden yapılanmadan daha ön plana çıktığı bir dönüşüm sürecinde eski siyasi seçkinler kalkışma sonrası yeniden düzenlenmekte olan ekonomik ve siyasi yapılara tutunum sağlayıp bu yapılarda yetkili olurken demokrasi için kalkışmaya katılanlar dönüşüm sürecinde giderek etkisiz ve yetkisiz hale geldiler⁷¹. İdeolojik duruşu ve siyasi vizyonu ne olursa olsun Mısır'daki iktidar yapısının geçiş sürecinde bazı siyasi aktörleri dışlayıcı yaklaşımı ve "demokrasi ile" ya da "demokrasi için" iktidara gelmiş olsalar da demokratik ilkeler ve uygulamalar doğrultusunda hayata geçirilmeyen politikalar ülkenin demokrasi geleceği açısından önemli

⁶⁸ Samir Amin ve Ali El Kenz, a.g.e., 2006.

⁶⁹ Bertelsmann Transformation Index online, a.g.e. 2006.

⁷⁰ "Freedom in the World: Egypt", Freedom House, 2016h, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/egypt> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

⁷¹ Gamal M. Selim. "Egypt Under SCAF and the Muslim Brotherhood: The Triangle of Counter-revolution", *Arab Studies Quarterly*, Cilt 37, No 2 , 2015, s. 177-199.

soru işaretlerini ortaya çıkarmaktadır⁷². Sürdürülebilir bir demokrasiye geçiş dönemi için “bağımsız demokratik yapıların” oluşturulmasının bir gereklilik olduğu yaklaşımından⁷³ hareketle Mısır’ın gerek Mursi gerekse Sisi yönetimleri liderliğinde içinden geçtiği dönüşüm sürecini bir demokratikleşme süreci olarak değerlendirmek pek kolay görünmemektedir.

Suriye’de Hafız Esad yönetiminde uzun yıllar ülkenin siyasi yaşamına tek başına yön veren Baas partisi Esad’ın ölümünden ve ABD’nin Irak müdahalesinden sonra bir yenilenme sürecine girmişti. Bu bağlamda Baas popülizminde bir aşınma gerçekleşmiş, Pan-Arabizm ve sosyalizm söylemlerinin toplumiçi inandırıcılığındaki azalma nedeniyle bu duruşlardan uzaklaşmaya başlanmış ve liberal dünya ile yakınlaşmanın başlangıcı olarak kabul edilen “infatih” (açılım) politikaları uygulamaya konmuştu⁷⁴. Yeni liderliğin siyasi liberalleşme yönündeki eğilimi ve bunun toplum tarafından demokratikleşme yolunda kullanma çabaları 2004 yılında Suriye entellektüellerinin önderliğinde gerçekleşen Şam Baharı hareketiyle kendisini göstermişti. Hafız Esad döneminde “devletleşen toplum”, devletçi gelişmenin tükenişini takiben bir sivil toplum uyanışına tanıklık etmiş, söz konusu uyanış Hafız Esad döneminde kontrollü bir ekonomik liberalleşmeye paralel bir siyasi liberalleşmeyle sınırlı kalmışken Esad’ın siyasi alanı terketmesinden sonra iktidarın nesnesi olmaktan çıkıp öznesi olma yolunda⁷⁵ önemli adımlar atmaya başlamıştı. Ancak bu adımların etkin bir şekilde hayata geçirilmesi ve Suriye’de kendi içinde tutarlı ve işler bir demokratikleşme sürecine ulaşılabilmesi için ifade, toplanma, örgütlenme özgürlükleri, siyasi erkin kontrolü, yolsuzlukla mücadele, bürokraside rüşvetin engellenmesi, rejim işleyiş saydamlığının sağlanması, sivil halka yönelik milis saldırılarının engellenmesi, cinsiyet ayrımcılığı ve cinsel tacizin engellenmesi, çocuğa yönelik şiddet ve zorunlu çalıştırma engellenmesi, serbest dolaşım hakkı, medya özgürlüğü, internet erişim özgürlüğünün artırılması, dini özgürlükler, akademik özgürlükler, azınlık hakları, siyasi mahkumların durumları ve işkenceyle mücadele⁷⁶ alanlarındaki sorunların giderilmesiyle mümkün olabilecekti. Bu bağlamda Suriye, uluslararası alanda yayınlanan son dönem demokrasi

⁷² Inmaculada Szmolka, “Exclusionary And Non-Consensual Transitions Versus Inclusive and Consensual Democratizations: The Cases Of Egypt And Tunisia”, *Arab Studies Quarterly*, Cilt 37, No 1, s.73-95.

⁷³ Etemike Laz, “Sustainable Democracy and the Paradox of the Arab Spring: The Egypt Experience”, *Alternatives: Turkish Journal Of International Relations*, Cilt 13, No 1-2, Bahar-Yaz, 2014, s. 41-51.

⁷⁴ “Freedom in the World: Syria”, Freedom House, 2010, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2010/syria> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017), s.28.

⁷⁵ Hans Günter Lohmeyer, “Suriye: Leviathan’ın Diyarı”, Ferhad İbrahim ve Heidi Wedel (der.), *Ortadoğu’da Sivil Toplum Sorunları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997, s. 112-4.

⁷⁶ Freedom in the World: Syria”, Freedom House, 2016f, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/syria> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

raporlarında 1 ile 7 arasında siyasi haklar ve sivil özgürlükler açısından 7 ile en problemlilikler arasında gösterilmekte ve “özgür olmayan” bir ülke olarak tanımlanmaktaydı⁷⁷. Bütün bu göstergeler ve beklentiler 2011’deki gelişmeler sonrasında Suriye’de başlayan iç savaş ve yapısal çöküntü ile yerini Suriye’nin ülke olarak yeniden varolup olamayacağı ve Suriye’yi oluşturan toplumsal grupların varlıklarını sürdürüp sürdüremeyeceği tartışmalarına bıraktı. 2017 yılı itibarı ile Suriye’de temel öncelikler, demokrasi inşasından ziyade ülkenin bütününde toplumsal, ekonomik ve siyasi istikrarı sağlayabilecek bir rejim inşasının mümkün olup olmayacağı konusuna odaklanmış hale geldi. Bu anlamda Suriye’deki demokratikleşme süreci bir yandan otoriter yapıların iç dönüşümleri ve demokrasiye doğru evrilimleri ile ilgili önemli ipuçları sağlarken diğer yandan kontrolsüz bir dönüşümün yol açabileceği olası yıkım hakkında değerlendirmeye değer önemli bir örnek olay olarak karşımıza çıkmaktadır.

Filistin siyasi yapılanması hakkındaki temel eleştiri noktalarından biri ülkedeki “demokrasiz bir demokratikleşme”⁷⁸ arayışı olmakla birlikte Filistin siyasi seçilmişleri, seçkinleri ve aydınları toplumun geneli tarafından içselleştirilebilecek ve siyasi anlamda günlük hayat pratiklerine geçirilebilecek yerel siyasi / sosyo-kültürel farklılıkları da göz önünde bulunduran çoğulcu demokrasi modeli geliştirme konusunda çabalarını devam ettirmektedirler. Ortadoğu Barış Süreci ile yakından ilişkilendirilen Filistin demokratikleşme süreci ve modeli aynı zamanda yerel değişim ve gelişmelerden de ciddi bir şekilde etkilenmektedir. 1980’li yıllarda doğarak ve gerek toplumiçi dinamiklerden gerekse bölgedeki siyasi gelişmelerden beslenen siyasi İslam ile demokratik kuram, pratik ve modelleme arasındaki ilişki Filistin siyasi düşün yaşamında gittikçe daha çok tartışılan bir konu olmuştur. Özellikle 2006 yılında Hamas’ın iktidara gelmesi sonrasında ülkede siyasi İslamın radikal çizgiden ılımlı bir düzleme nasıl çekilebileceği ve bu hareketlerin demokratik yapılanma içinde nasıl konumlandırılacağı Filistin kamuoyunun önemli sorunsallarından biri haline gelmiştir. 1990’lı yılların başından itibaren sayısında dikkate değer bir artış görülen sivil toplum örgütleri (STÖ) ülkede siyasi çoğulculuğu geliştirerek ve sosyo-kültürel açıdan devlet dışı farklı görüşlerin toplumun değişik katmanları tarafından tartışılması için yerel platformlar yaratarak⁷⁹ demokratikleşmenin sivil ve gönüllülük boyutuna önemli bir katkı koymaktadırlar. Bununla birlikte STÖ’lerin bir kısmı Avrupa ve ABD merkezli ekonomik yardımların yerel ekonomik çıkar ilişkileri ya da

⁷⁷ Freedom House, 2016f, a.g.e.

⁷⁸ Stephan Stetter, “Democratization without Democracy? The Assistance of the European Union for Democratization Process in Palestine”, Anette Jünemann (der.), *Euro-Mediterranean Relations after September 11: International Regional and Domestic Dynamics*, Londra, Frank Cass, 2004, s. 153-73.

⁷⁹ Denis J. Sullivan, “NGOs in Palestine. Agents of Development and Foundation of Civil Society”, *Journal of Palestine Studies*, Cilt 25, No 3, Bahar 1993, s. 93-100.

Filistin otoriter yapıları ile toplumsal baskı mekanizmalarının toplum gözünde meşrulaştırılmalarının araçları olarak hizmet verdikleri gerekçesiyle eleştirilmektedir.

Ayrıca Filistin içi siyasi-coğrafi (Fetih-Ramallah ve Hamas –Gazze) bölünmüşlük Filistin toplumunun tüm kesimlerini kapsayıcı demokratik yapılanma için gerekli toplum-içi iletişimi zorlaştırmaktadır. Bu anlamda Filistin'in uluslararası ve ulusal alanda devam etmekte olan ulusal egemenlik geleceğinde ki belirsizlikler bağımsız demokratik kurumların pekişmesini güçleştirmektedir. Bu belirsizliklerin yapısal etkisini azaltma çabaları doğrultusunda oluşturulan teknokratik hükümetler Filistin kurumlarını hayatta tutsa ve işlevselliğini devam ettirmelerini sağlasa da Filistin'in demokratikleşmesinin önündeki yapısal sorunlar olan iç bölünmüşlük, siyasi baskı, yabancılaşma, işgal, ve geniş kapsamlı kurumsal çürümeye yapısal çözümler üretmekte zorlanmaktadırlar⁸⁰.

Akdeniz'e kıyısı bulunan Ortadoğu ülkelerine bakıldığında demokratikleşme ve demokrasi modelleri açısından en tecrübeli örneklerin İsrail, Lübnan ve Türkiye olduğu ifade edilebilir. Bu üç ülkeden ikisi İsrail ve Türkiye sırasıyla 60 ve 80 yılı aşkın parlamenter demokrasi geleneğine sahip bir şekilde yerel, bölgesel ve uluslararası unsur ve dinamiklerle etkileşim halinde demokrasilerini pekiştirerek uygulamaya çalışırken, Lübnan, iç belirleyenlerinin yol açtığı çatışma durumları nedeniyle bir model geliştirme ya da sürdürülebilir bir demokrasi süreci yaratmakta sorunlarla karşılaşmaya devam etmektedir. Her ne kadar İsrail ve Türkiye azınlık politikaları, toplumsal cinsiyet, ordu-siyaset ilişkisi⁸¹ gibi konularda eleştirilseler de Akdeniz'in güneyinde demokratik model oluşturma ve sürekli bir demokratikleşme sürecini uygulamaya koyma konusunda bölgedeki çoğu ülkenin ilerisinde bir tecrübeye sahip oldukları söylenebilir.

Lübnan bugün birçok mezhepten ve etnik gruptan müteşekkil bir nüfus barındırmaktadır. Arap ülkeleri içerisinde siyasal ve ekonomik liberalleşme süreçlerini başlatan ilk ülke olan Lübnan, buna rağmen özellikle 1970'li yıllardan bu yana siyasi istikrarının birçok kez sekteye uğradığı bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta Doğu coğrafyası içerisinde bir tür kendine özgü siyasi yapısı ile diğer Arap ülkelerinden farklı bir konumda incelenmesi gereken Lübnan'da demokratikleşme süreçleri Arent Lijphart'ın 'oydaşmacı demokrasi' modeli ile analiz edilmektedir. Lübnan'da Fransız manda yönetimi ile mezheplerin ve mezhepsel bağlılıkların yönetim şekline yansıtıldığı bir siyasal paylaşım sistemi inşa edilmiştir. Şöyle ki, 1932 yılında yapılan nüfus sayımından yola çıkarak, ülkede çoklu bir nüfus yapısı saptanmış ve nispeten çoğunluğu oluşturan Maruni (Katolik Araplar), Sünni ve Şii gruplar arasında siyasal güç

⁸⁰ Nathan J. Brown, "Fayyad Is Not the Problem, but Fayyadism Is Not the Solution to Palestine's Political Crisis", Carnegie Commentary, Eylül 2010, http://carnegieendowment.org/files/fayyad_not_problem_2.pdf (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

⁸¹ Cilja Harders, "Gender and Security in the Mediterranean", Anette Jünemann, a.g.e., 2004, s.64

paylaşımına (*power-sharing*) gidilmiştir. Böylece 18 farklı etnik ve mezhepsel nüfus içeren ülkede herhangi bir grubun diğer grup üzerinde başat konuma gelmesi engellenmiş oluyordu. 1975 – 1989 yılları arasında yaşanan iç savaş oydaşmacı demokrasi olarak nitelendirilen bu yapının çökmesi sonucu baş göstermiş ve ülkedeki sekteryan / mezhepsel bölünmeyi kesinleştirerek, Lübnan'ı siyasi krizlere ve hatta birçok siyasi suikastlerin yaşandığı bir ülke olmaya sürüklemiştir.

Oydaşmacı demokrasiye dayalı siyasi güç paylaşım modeli ile dış ve iç aktörlerin etkileşimi neticesinde siyasi istikrarsızlığın en yüksek olduğu Orta Doğu ülkelerin başında gelmektedir. 2011 yılında Arap dünyasında yaşanan ayaklanmaların Lübnan'da direkt yansıması olmamasına karşın, 2005 yılında Lübnan eski Başbakanlardan Refik Hariri'nin bir suikast sonucu öldürülmesinden bu yana ülkede iki karşıt siyasi hareketin ortaya çıkışı (Suriye'yi destekleyen Hizbullah'ın başını çektiği 8 Mart Hareketi ve Saad Hariri liderliğindeki ve Marunilerin de destek verdiği 14 Mart Koalisyonu) Lübnan'ı o tarihlerde iki cepheye bölmüştü.⁸² Mart 2011 yılında Suriye'de başlayan ayaklanma ve iç savaş neticesinde Lübnan'da 8 Mart ve 14 Mart Hareketleri arasındaki kampaşma derinleşerek, Suriye'nin ve Beşar Esad'ın geleceği üzerinden Lübnan siyasi geleceği sorgulanmaya başlanmıştır. Suriye'de süregelen sekteryan çatışmalar, farklı mezhepsel grupların bu savaşa taraf olmaları ile Lübnan'da da doğrudan hissedilmiştir. Tüm bu gelişmeler, sonuç olarak Arap Ayaklanmaları ile ülkede hâlihazırda devam eden siyasi istikrarsızlığı tetiklerken, Sunni-Maruni ve Şii gruplar arasındaki mezhepsel bölünmeyi de daha da görünür hale getirmektedir.

Demokratik ölçütler ve izlekler konusunda Batı menşeli demokratik modelin bölgedeki başarılı bir örneği olarak görülen İsrail, temel olarak demokrasinin toplumun tüm kesimlerini kapayıcı bir şekilde hayata geçirilmesi konusunda eleştirilmektedir. Uluslararası demokrasi dizinlerinde genel olarak özgürlüklere saygı gösteren serbest bir ülke olarak değerlendirilen İsrail en önemli demokrasi testlerini toplum-içi etnik-dinsel farklılıklar dizgesinde deneyimlemektedir. Bu bağlamda vatandaşların siyasi ve sivil hakları İsrail yasalarıyla güvence altına alınmış olsalar da bu haklardan tam anlamıyla faydalanma konusunda farklılıklar yaşanabilmektedir. Bu farklılıklar konusunda rahatsızlıklarını en fazla dile getiren toplumsal kesimler İsrail vatandaşı Filistinli/Araplar ve Bedevilerdir. Tarihsel olarak radikalleşme–sistem-

⁸²Nur Köprülü & İlker Salih Ebrem, "Lübnan'da Çoklu Güç Paylaşımı ve Ortaklık: Demokrasi Zeminin Arap Ayaklanmaları Sonrası Geleceği", *Akademik Ortadoğu*, Cilt 8, No 1, 2013.

içi politikleşme⁸³, bütünleşme–yabancılaşma⁸⁴, İsrailleşme–Filistinleşme⁸⁵ gibi ikilemlerin yanısıra demokratikleşme⁸⁶, politik-sosyal gelişim⁸⁷, bağımlılık ve sistem-içi kontrol⁸⁸ sosyo-ekonomik eşitsizlik⁸⁹ ve geri-kalmışlık⁹⁰ süreçlerini deneyimlemiş olan bu kesimler temelde İsrail demokrasisinin Yahudi merkezliliğini ve sosyo-ekonomik ve kültürel haklar⁹¹ konusunda kendilerine karşı ilgisizliğini eleştirmektedirler. İsrail demokratik modelinin yorumlanması hayata geçirilmesi bağlamında bir başka fikir ayrılığı durumu laikler ve kök-dinci/öz-dinci gruplar arasında tezahür etmektedir. Laik ve köktenci/özcü dindar kesimler arasında İsrail demokrasisinin gelecekteki durumunu belirleyecek bu tartışmalar gerek akademik ortamda gerekse politika yapıcılar ve uygulayıcılar arasında çok boyutlu bir şekilde değerlendirilmektedir. Bu bağlamda konunun artan önemine atfen İsrail Demokrasi Enstitüsü tarafından en son yayınlanan İsrail Demokrasi Endeksi'nde toplumun en dindar kesimini oluşturan Haredi'lerle demokratik yapı arasındaki ilişkiyi değerlendiren ayrı bir bölüm ayrılmış ve İsrail demokrasisinin bu konuya yönelik yaklaşım ve uygulamaları detaylı olarak değerlendirilmiştir. İsrail demokrasi indeksi raporunda Haredi'lerin İsrail devletinde demokratik öğelerin dini ve Yahudi öğelere göre daha baskın olduğunu düşündüklerini; Yüksek Mahkeme gibi daha laik devlet kurumlarına güvenlerinin çok düşük olduğunu ve laik devlet kurumları ve dini otoriteler arasında bir görüş ayrılığı olduğu takdirde dini otoritelerin (devlet mahkemeleri ve din mahkemeleri örneği) kararlarını izleyeceklerini göstermektedir⁹². Din ve etnik temeldeki bu farklı yaklaşımlar ve İsrail'in Batı Şeridi'nde ve Gazze'de yürütmekte olduğu güvenlik ve iskan odaklı politikalarındaki bazı hak ihlalleri, İsrail demokrasisinin işleyişinde belli ikilemlere ve sorunlara

⁸³ Hillel Frisch, "The Arab Vote in the 1996 General Elections: The Radicalization of Politicization?", *Israel Affairs*, Cilt 4, No 1, 1997, s. 103-120.

⁸⁴ Elie Rekhess, *Arab Minority in a Jewish State: Between Integration and Alienation*. Londra, Oxford University Press, 1994.

⁸⁵ Sammy Smooha, *Arabs and Jews in Israel*, 2. Cilt, Westview Press, Londra, 1992.

⁸⁶ As'ad Ghanem, *The Palestinian –Arab Minority in Israel, 1948-2000*, Albany, State University of New York Press, 2001.

⁸⁷ Jacob M. Landau, *The Arab Minority in Israel, 1967-1991: Political Aspects*, Oxford, Clarendon Press, 1993.

⁸⁸ Ian Lustick, *Arabs in the Jewish State: A Study in Control of a National Minority*, Austin, University of Texas Press, 1980; Ofira Seliktar, "The Arabs in Israel: Some Observations on the Psychology of the System of Controls", *Journal of Conflict Resolution*, Cilt 28, No 2, 1984.

⁸⁹ Zeev Rosenhek, "Policy Paradigms and the Dynamics of the Welfare State and Zionist Colonial Project", *International Journal of Sociology and Social Policy*, Cilt 18, No 2/3/4, 1998.

⁹⁰ Aziz Haidar, *On the Margins: The Arab Population in the Israeli Economy*, Londra, Hurst and Company, 1995.

⁹¹ Nadim. N. Rouhana ve Nimer Sultany, "Redrawing the Boundaries of Citizenship: Israel's New Hegemony", *Journal of Palestine Studies*, Cilt 33, No 1, 2003.

⁹² Tamar Hermann et al., "The Israeli Democracy Index 2016", *The Israel Democracy Institute*, Jerusalem, 2016, <https://en.idi.org.il/publications/11985> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017) s.167-197.

da yol açabilmektedir. Bu arka plan çerçevesinde en yakın tarihli Uluslararası Demokrasi dizinlerinde seçimlerin adil ve özgür gerçekleştirildiği, parti rekabetine dayalı siyasi çoğulculuğun mevcut olduğu, özgür medya ortamına ve etkin bir sivil topluma sahip bir ülke olarak tanımlanan İsrail'de demokrasinin işleyişini ve toplumsal kesimler tarafından içselleştirilmesini yavaşlatacak belli sorunlardan tam anlamıyla muaf olmadığına da işaret edilmiştir⁹³. Bu bağlamda İsrail siyasetinde son dönemde yaşanan rüşvet olayları, İsrail devleti'nin Yahudi karakterini kabul etmeyen siyasi partilerin yasaklanması, prensipte eşit haklara sahip İsrail vatandaşı Filistinli/Arapların yanısıra bazı Etiyopyalı Yahudilerin uygulamada karşılaştıkları ayrımcılık ve/veya zorluklar, medyada ekonomik nedenlerden ötürü artan partizan yaklaşımlar İsrail demokrasisinin aşması gereken sorunlar olarak belirtilmektedir.⁹⁴

Akdeniz bölgesinin güneyde yer alan ülkelerin demokratikleşme çabalarının Smooha'nın etnik demokratikleşme modeline yakın örnekler olarak nitelendirebilmek, kuzeyde yer alan ülkelerin liberal ve çoğulcu bir demokratik anlayış ile yönetilmekte olduklarını ifade etmek mümkündür. Bu noktadan hareketle, Kıbrıs adasının demokratikleşme süreçlerinin, Avrupa merkezli değerlerle gelişmekte olduğunu ve bu değerlerin karşısında kendisini konumlayan yerel ve uluslararası aktörler arasındaki etkileşimin belirleyici olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu çerçevede, Kıbrıs'ın Güneyi ve Kuzeyinde yürütülen demokratikleşme süreçlerinin farklı kulvarlarda gerçekleştiğini ortaya koyabilmek amacı ile 2004 AB üyeliği ve sonrasında yaşanan iç ve dış etkenlerin irdelenmesi gerekmektedir. Zira her ne kadar adanın Kuzeyi *de jure* olarak AB toprağı olarak kabul görülmüş olsa da, adanın fiilen bölünmüşlüğü'nün getirmiş olduğu yasal düzenlemeler ve pratikler, Kuzey Kıbrıs'ı da *de facto* olarak AB uyum sürecine doğru yöneltmiştir.

1.4. AB'de Kuzey Kıbrıs Konumu ve Kıbrıslı Türkler

Ülke analizlerini dikkate alarak, KKTC'nin demokratikleşme süreçlerini belli başlı bölgesel ve uluslararası dinamikler ve gelişmeler ışığında değerlendirmek yararlı olacaktır. Avrupa Birliği'nin 2004 yılında Kıbrıs'ın güneyindeki siyasi yapılanmayı adanın bütünü'nü temsil ettiğini varsayarak kendi bölgesel yapılanmasının içine resmi olarak dahil etmesi adada bölünmüş ikili bir demokratikleşme, pekişme ve demokrasi modelinin paralel olarak işleyişinin bölgesel bir kurum tarafından kabul edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu kararlar birlikte adanın bir kısmı Avrupa demokratik yapılanmasının uygulama

⁹³ "Freedom in the World: Israel", Freedom House, 2016c, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/israel> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

⁹⁴ A.g.e.

gerekliliklerini yerine getirme çabasının da yer aldığı bölgesel/yerel dinamiklerin birbiriyle daha yoğun bir etkileşim içinde bulunduğu bir süreci yaşamaya başlarken, diğer kısmı adanın Kuzeyine uygulanan izolasyonlar sonucunda ilişkilerini bölgenin başka bir demokrasi modeli olan Türkiye ile daha da sıkılaştırarak AB koşul ve demokrasinin gelişimini kontrol ve destek mekanizmalarının dışında bir süreci ve modeli tecrübe etmek durumunda kalmış ya da bırakılmıştır. Bununla birlikte KKTC örneğinde olduğu gibi, uluslararası sistem tarafından tanınmamış devletlerin maruz kaldığı izolasyonlar sonucunda, siyasi yapılanmanın demokratikleşme süreçlerini pekiştirme çabalarında Türkiye dışında uluslararası sistem içerisinde yalnız bırakılmışlığını ifade etmek doğru olacaktır. Her ne kadar tanınmamış devletlerin uluslararası toplum tarafından kabul görülmek amacı ile demokratikleşme istemi ve iradesi ortaya koymaya çalıştıkları gözlemlense de söz konusu 'uluslararası yalnızlaştırma' KKTC'nin siyasi anlamda Türkiye ile ilişkilerini ve dolayısıyla siyasi ve sosyo-ekonomik etkileşimini daha da artırmasına yol açmıştır.

Kıbrıslı Türkler'in adada barış ile demokratikleşme ortamını geliştireceği umulan Annan Planı'na onay vermesine rağmen, AB'nin ve uluslararası toplumun bu yalnızlaştırmayı engelleyici etkin bir girişimde bulunmaması sonucunda KKTC ile Türkiye arasında kamusal alandaki ikili ilişkiler birbirine daha da bağlı hale gelmiştir. Bu durum, ülkedeki demokratikleşme süreci ve model oluşturma pratiklerinin doğası açısından Türkiye ile daha yoğunluklu bir etkileşimden, daha yoğun bir şekilde etkilenen yaklaşım ve uygulamaları beraberinde getirmiştir.

1.4.1. AB'nin Akdeniz Politikası ve Kıbrıs Uyuşmazlığı

Avrupa – Akdeniz Ortaklığı Projesi aslında 1995 yılında gerçekleştirilen Barselona Süreci itibariyle gündeme gelmiş ve Birliğin Doğu Avrupa'ya genişlemesi sonrasında yeni *yumuşak* güç çerçevesinde şekillenen güvenlik algılamalarını AB gündemine getirmiştir. Avrupa-Akdeniz Ortaklığı; güvenlik, istikrar, barış ve demokratikleşme gibi norm ve değerler çerçevesinde bir "diyalog" zeminine imkan sağlayacak olması bakımından bölgesel (AB'ye komşu Akdeniz ülkeleri) anlamda AB'nin kurumsal yapısını ve kapsam alanını artırma amacıyla somutlaşan bir dış politika yapılanma süreci olarak nitelendirilmektedir.⁹⁵ Bu bağlamda, AB'nin norm ve değerlerinin kurumsallaşması, içselleştirilmesi ve yeni tehdit algılamalarının azaltılmasını hedefleyen Ortaklık Projesi, zorlayıcı olmaktan çok normatif ve sivil araçlar yolu ile üç boyutlu (siyasal, ekonomik ve sosyo-kültürel) bir anlayış içermektedir. Söz konusu alanların ortak zeminini, bölge

⁹⁵Euro-Mediterranean Partnership", European Commission, <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/regions/euro-mediterranean-partnership/> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

ülkelerinin demokratikleşme çabaları ve ekonomik liberalleşme yönündeki açılımlar ve süreçler oluşturmaktadır.

Avrupa Birliği'nin Akdeniz Politikası hem AB'nin kendi içerisindeki derinleşme ve kurumsallaşma politikalarını yeniden yapılandırmakta hem de AB'ye komşu Akdeniz ülkelerinin demokratikleşme süreçlerine katkı koymakta ve beraberinde de barışçıl mekanizmalar ile uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin atılacak adımları desteklemektedir. Bu bağlamda, AB norm ve değerlerinin içselleştirilmesi AB değerlerinin kurumsallaşması ve Avrupa-Akdeniz Ortaklığı projesinin sürdürülebilirliği konusunu gündeme getirmektedir. Bu noktadan hareketle; uluslararası sistemde AB'nin normatif aktör olma potansiyelini Kıbrıs konusunda yaşanan gelişmelere paralel olarak değerlendirmek ve Birliğin norm ve değerlerinin çevresine doğru yayılmasının Birliğe kattığı fırsatların yanında, yaşanan açmazların analizi de bu çalışmanın temel amacını teşkil etmektedir.⁹⁶ Birliğin genişleme süreçleri sonrasında çeşitli şekillerde ortaya koyduğu *farklılaşan bütünleşme* perspektifinin değişen uluslararası sisteme eklenmek noktasında Birliğe esnek bir dış politika aracı sunmakta ve bu bağlamda Kıbrıs'ta süregelen uyuşmazlığın ve adanın tam üye olarak AB'ye dahil olmasının Birliğin içerisinde bulunduğu yeni parametreleri ve dinamikleri anlamada bir model/ örneklem teşkil edeceği görüşü bu çalışmanın merkezinde yer almaktadır. Diğer bir deyişle, bu çalışma bölgede süregelen çözümlenememiş *uyuşmazlıklar* göz önüne alındığında Birliğin normatif aktör niteliğinin söz konusu uyuşmazlıkların çözümünde – temelde Kıbrıs Konusunun – ne derece katkı sağladığına ilişkin bir yaklaşım ortaya koymaya çalışarak; bu süreçler içerisinde Kıbrıs'ın AB zemininde *nev-i şahsına münhasır* konumlanışı üzerine bir değerlendirme yapma gerekliliğinden hareket etmiştir.⁹⁷

Avrupa Birliği'nin 1990'lı yılların ortalarından itibaren uygulamaya koyduğu Avrupa-Akdeniz Ortaklığı projesi, örgütün Avrupa'ya genişlemesine paralel güney komşuları ile ilişkilerini yapılandırırken yeni 'yumuşak' (*soft*) güvenlik algılamalarını gündemine taşımıştır. Bu amaç doğrultusunda bölgede barış,

⁹⁶ "Barcelona Declaration", European External Action Service, http://www.eeas.europa.eu/archives/docs/euromed/docs/bd_en.pdf (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

⁹⁷ Avrupa Birliği'nin dış politikasını ve aynı zamanda güvenlik anlayışını şekillendiren Avrupa Komşuluk Politikası özellikle 2004 yılı sonrası Birliğin gündemini belirlemeye başlamıştır. Avrupa Birliği'nin tarihsel olarak oluşum ve bütünleşme (entegrasyon) süreçleri irdelendiğinde, Birliğin özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmelere paralel olarak bir 'güvenlik topluluğu' olarak inşa edildiği görülmektedir. Birliğin genişleme politikası ve dış ilişkileri, kuramsal olarak norm ve değerleri ile ilişkilendirildiğinde AB; "barış, istikrar ve gönenc alanını çevresine doğru genişletme projesi" olarak da ifade edilmektedir. Bu kapsamda, Birliğin yeniden tanımlanan komşuluk ilişkileri, AB'ye üye olan ülkelerin yaratabileceği sorunlardan çok yeni sınır komşularıyla ortaya çıkabilecek güven kaybı ve/ veya bölgesel istikrarsızlık gibi yeni tehdit algılamalarının örgütün genişleme ve derinleşme önceliklerini sekteye uğratacak bir "bütünleşme ikilemi" yaratma potansiyelinden etkilenmektedir. Şöyle ki; derinleşirken sınırları genişleyen Avrupa, uluslararası sistem kaynaklı dinamiklerden etkilenmekte ve Birliği 'kurumsal revizyon' ve 'çokkültürlülük' gibi yeni mekanizmalar yolu kullanarak *farklılaştırılmış bütünleşme* perspektifi üzerine politikalar üretmeye yönelmiştir. Gökhan Akşemsettinoglu, "Avrupa Bütünleşmesi Projesinin ve Genişleme Sürecinin Değişen Dinamikleri", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt 10, No 1, 2011, s. 1 – 18.

huzur ve demokratikleşme alanlarında bir uzlaşma ortamının sağlanabilmesi hedeflemektedir. Bölge ülkeleriyle oluşturmaya çalıştığı dış ilişkiler ve Ortaklık Projesi kapsamında AB, birçok bölge ülkesiyle Eylem Planı (Action Plan) gerçekleştirmiş ve uygulamaya koymuştur.

2004 yılında 10 yeni ülkeyi tam üye olarak örgüte kabul eden Birlik, genişleme süreci sonrasında üye sayısını sadece 25'e çıkarmakla kalmamış, bulunduğu bölgede birçok yeni ülke ile sınır komşusu olmuştur. İşte Avrupa Komşuluk Politikası (*European Neighbourhood Policy – ENP*) olarak da bilinen ve Birliğin dış politikasını ve aynı zamanda güvenlik anlayışını şekillendiren bu strateji, 2004 sonrası örgütün gündemini belirlemeye başlamıştır.

Avrupa Komşuluk Politikası ilk olarak *Genişlemiş Avrupa* (Wider Europe) adı altında Beyaz Rusya, Moldova, Rusya ve Ukrayna'yı kapsayacak şekilde Birleşik Krallığın desteği ile dönemin Avrupa Komisyonu Başkanı Romano Prodi tarafından Aralık 2002 yılında AB gündemine taşınmıştır. Bu inisiyatif 2004 yılı genişleme süreciyle 'Avrupa Komşuluk Politikası' adını almıştır. Christopher Hill'in de belirttiği üzere, AB'nin 2004 yılı genişlemesi bugüne kadar ki genişleme süreçleri içerisinde Birliğin dış politika yapılanmasında en önemli etkiyi yaratan sınır ötesi büyüme oluş⁹⁸ ve Birliğin Komşuluk Politikası, Avrupa-Akdeniz Ortaklığını ikame edecek bir strateji değil, bu ortaklığı kapsayan bir oluşum olarak hayata geçirilmiştir.⁹⁹ Birliğin yeniden tanımlanan komşuluk ilişkileri ve Avrupa Komşuluk Politikası açılımı hem AB'nin kendi içerisindeki derinleşme ve kurumsallaşma politikaları hem de AB'ye komşu devletlerin demokratikleşme süreçlerini; insancıl/ barışçıl mekanizmalar ile sorunlara çözüm bulma yönünde atacakları adımları ve de Birliğin uzun vadeli amaçlarını ve beklentilerini yeniden yapılandıracak olması bakımından önem taşımaktadır.

1.4.2. Bölgeselcilikten Komşuluk Politikasına Geçiş

Avrupa Birliği tarafından 1990'lı yılların ortalarından itibaren uygulamaya konulan Avrupa-Akdeniz Ortaklığı Projesi (*Euro-Mediterranean Partnership–EMP*), örgütün Doğu Avrupa'ya genişlemesi süreciyle güney Avrupa ülkelerinin yumuşak güvenlik algılamalarını AB'nin gündemine taşımasıyla ortaya çıkan bir

⁹⁸ Christopher Hill, "The geopolitical implications of Enlargement", Jan Zielonka (der), *Europe Unbound: Enlarging and Reshaping the boundaries of the European Union*, Londra, Routledge, s. 95-116.

⁹⁹ Avrupa Komşuluk Politikası ve Genişlemiş Avrupa (Wider Europe) içeriği için bkz. Karen E. Smith, "The Outsiders: The European Neighbourhood Policy", *International Affairs*, Cilt 81, No 4, 2005, s. 763.

komşuluk politikasıdır.¹⁰⁰ AB'nin yeni dış politika yapılanmasında önemli bir basamak teşkil eden Avrupa-Akdeniz Ortaklığı (veya Barselona Süreci), 27-28 Kasım 1995 tarihleri arasında 15 AB üyesi ülkenin ve 12 güney Akdeniz ülkesinin katılımıyla gerçekleştirilen Barselona Konferansı sonucunda AB'yi uluslararası toplum içerisinde yeni bir misyon izlemeye yöneltmiştir. Sözü geçen Ortaklık, güvenlik, istikrar ve barışın sağlanması gibi temel norm ve değerlerinin üç alanda – ekonomik, siyasi ve güvenlik – Akdeniz bölgesine yayılmasına ve kurumsallaştırılmasına katkı sağlayacak bir dış politika yapılanma sürecidir.¹⁰¹

AB'nin norm ve değerleri bağlamında kurumsallaşması düşünülen Barselona süreci 'zorlayıcı' olmaktan çok sivil/ askeri olmayan araçlar yoluyla üç boyutlu – siyasal, ekonomik sosyal alanlarda – bir vizyon içermektedir. Bu çerçeveden bakıldığında, Avrupa-Akdeniz Ortaklığı projesinin gerek Orta Doğu'daki barış sürecine gerekse Kıbrıs sorununa yönelik açılımlarının bugün itibarı ile somut bir çözüm üretememiş olması, söz konusu Avrupa normlarının Akdeniz bölgesini içerisine alacak şekilde genişletilememiş olduğunu kısmen de olsa göstermektedir. Örneğin, Orta Doğu Dörtlüsü (Middle East Quartet) olarak bilinen ABD, AB, BM ve Rusya Federasyonu'nun 2003 yılında başlatmış olduğu Orta Doğu Barış Süreci her ne kadar Barselona Sürecinden bağımsız bir çaba olarak ortaya çıkmış olsa da, aynı zamanda Avrupa-Akdeniz Ortaklığı projesini destekleyen ve tamamlayan bir inisiyattir.

Diğer bir deyişle, Avro-Akdeniz Ortaklığı bölgede yaşanan uyuşmazlıkların çözümüne yönelik atılmış ve Avrupa'nın yakın komşularıyla toplumsallaşma çabası içeren normatif bir adımdır. Ancak Akdeniz bölgesinde halen devam etmekte olan Arap-İsrail uyuşmazlığı, demokratikleşme, ekonomik az gelişmişlik ve özelde Kıbrıs'ta çözüm arayışları gibi sorunlar bahse konu ortaklık ve işbirliği çabalarını bugünkü konjunktürde sekteye uğratmaktadır.

Bu süreçte AB'nin genişlemesinin sınırsız olmayacağı gerçeği ve oluşan yeni sınırların Avrupa'da yeni bir duvar oluşturmayacağına vurgulanması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Yeni politik çerçeve bağlamında kendi sınır güvenliğini ve değerlerini yayma sürecini etkin hale getirmeyi başaran AB aynı zamanda komşu ülkelerinin Birlik ile daha sıkı bağlar kurmayı ve Avrupa uyumunu bu yolla güçlendirmeyi hedeflemektedir.¹⁰² Avrupa Komşuluk Politikası'nın (ENP) içeriğinde yer alan ana hedefler şu şekilde

¹⁰⁰ Michelle Pace, "Norms Shifting from EMP to ENP: the EU as a norm entrepreneur in the South?", *Cambridge Review of International Affairs*, Cilt 20, No 4, 2007, s. 659-660.

¹⁰¹ Avrupa-Akdeniz Ortaklığı için bkz: Erdem Denk, "Avrupa-Akdeniz Ortaklığı", *Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, No 2, 1998-1999, s. 357-384.

¹⁰² Benita Ferrero-Waldner, "The European Neighbourhood Policy: The EU's Newest Foreign Policy Instrument", *European Foreign Affairs Review*, Cilt 11, 2006, s. 139.

sıralanmaktadır: a. İnsan haklarının ve hukuk devletinin korunması, b. Pazar ekonomisinin geliştirilmesi, c. Bölgesel çatışmaları zayıflatmak, d. Üçüncü ülkelerden yasadışı göçü ve insan ticaretini önlemek ve terörizme karşı önlemler almaktır.¹⁰³

Bu çerçevede Sevilay Kahraman ortaya koyduğu bir analizde Komşuluk Politikası ve AB bütünleşme süreçlerini kısaca şu şekilde ifade etmektedir:

“ [...] güçlendirilmiş bir komşuluk politikası, komşuların belli AB politikalarına katılımına olanak tanıyarak farklılaşmış bütünleşme modellerinin ya da de facto, kısmi üyeliğin tam üyelikten geride ancak ortak üyelikten ileride daha geniş Avrupa coğrafyasına doğru yaygınlaştırma aracıdır”.¹⁰⁴

Böylece AB'nin komşuluk politikası, bir yandan üye olmayan ancak üye olmayı düşünen ülkeler için 'bir geçiş süreci' imkanı da sağlamaktadır. Ancak esnek bütünleşme yaklaşımı ile AB, komşu ülkeler ile kurduğu yakın ilişkilerin tam üyelik statüsünde müzakereler yürüttüğü ülkeler arasında oldukça ince bir ayırım yapmasına neden olmaktadır. Avrupa Komşuluk Politikası'nın genişletileceği ülkeler ise Ukrayna, Beyaz Rusya, Moldova, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Suriye, Lübnan, İsrail, Filistin Özerk Yönetimi, Ürdün, Mısır, Libya, Fas, Cezayir ve Tunus yer almaktadır. Avrupa Komşuluk Politikası'nın ortaya çıkış nedeni ve doğası gereği, AB perspektifi ve AB ile üyelik müzakereleri aşamasında olan ülkeler (örneğin Türkiye ve Batı Balkanlar) söz konusu oluşuma/ stratejiye dahil edilmemiş durumdadır.¹⁰⁵

1.5. Genişleyen Avrupa ve Kıbrıs'ın Bütünleştiril(eme)mesi Süreci: AB'nin Normatif Temelleri ve Aktör Olma Potansiyelinin Sınırları

AB'nin bütünleşme süreçleri dikkate alındığında, Kıbrıs'ın AB'ye üyeliği ve iki toplum arasındaki uyuşmazlığın çözümü hem Birliğin norm ve değerlerinin içselleştirilmesi hem de Doğu Akdeniz bölgesinin istikrarına önemli ölçüde katkı yapacak olması bakımından önem arz etmektedir. AB açısından, Birlik ile bütünleştirilmiş Kıbrıs'ın AB'nin uluslararası alanda normatif bir aktör olma özelliğini pekiştirecektir. Örneğin; “güvenlik toplumu niteliğine sahip AB içine dahil olarak güvenlik konusunda ciddi bir güvenceye

¹⁰³ Arman, Murat Necip, “Avrupa Komşuluk Politikasında Sorunlu Alanlar: İnsan Güvenliği ve Komşuluk İlişkisi”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 8, No 31, 2011, s. 45-68.

¹⁰⁴ Sevilay Kahraman, “Genişleme ve Komşuluk ilişkileri”, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı, Çalıştay Raporu Dizisi, 10 Ocak 2002, http://www.tepav.org.tr/upload/files/1269871272r8546.Avrupa_Birligi_nde_Degisen_Dinamikler.pdf (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017), s. 22.

¹⁰⁵ Avrupa Birliği Komisyonu Raporları; Filistin Yönetimi ve Ürdün örnekleri için bkz. “European Neighbourhood Policy – Strategy Papers”, Brüksel, European Commission, 12 Mayıs 2004, http://ec.europa.eu/world/enp/documents_en.htm (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

sahip olacaklarını bilen Kıbrıslı toplumlardan [...] devlet içi ve devletlerarası sorunların görüşme, pazarlık, danışma ve hakemlik de dahil olmak üzere barışçıl yollarla çözmeleri ve güce başvurmadan kaçınmaları istenecektir".¹⁰⁶ Bu noktada, AB'nin Kıbrıs Türk toplumunun Birliğe dahil edilmesinde önemli bir rol oynayacağı aşıkardır. Böylece, Yeşil Hat Tüzüğü (Green Line Regulation) ve Mali Yardım Tüzüğü (Financial Aid Regulation) gibi düzeneklerin kurumsallaştırılması ve beraberinde Kıbrıs'ın Kuzeyi'nin Avrupalılaşması adanın bütünleştirilmesine katkı koyacaktır. Bu noktada, güvenlik toplumunun inşa edilmesinde Birliğin normatif kimliği ve temelleri araçsallaştırılarak iki toplumun bütünleştirilmesine olanak sağlayabilecektir. Birliğin demokrasi ve dayanışma kültürü farklı kimliklerin uzlaşa ile uyuşmazlıklarını dönüştürebilecekleri bir zemin oluşturabilecektir.

AB'nin Kıbrıs ile ilişkileri 1962 yılında Yunanistan ve Türkiye'nin Avrupa Topluluğu ile imzaladıkları Ortaklık anlaşmalarına dayanmaktadır. Meltem Müftüler Bac ve Aysin Güney'e göre, AB'nin Kıbrıs meselesine müdahil olduğu düzenekler incelendiğinde, Kıbrıs ile imzalanan 1973 Ortaklık Anlaşması; AB'ye üye iki ülkenin – İngiltere ve Yunanistan'ın baskıları; ticaret ve mali yardımlar ve son olarak Kıbrıs'ın Birliğe üyeliği öne çıkmaktadır.¹⁰⁷ Adanın garantör devletlerinden Birleşik Krallık 1973'te, Yunanistan ise 1981 yılında Topluluğa tam üye olarak kabul edilmelerinin ardından, 1990 yılında Kıbrıs Cumhuriyeti adayı temsilen tam üyeliğe başvuruda bulunmuştur.

Birlik ile Kıbrıs arasında gerçekleşen en önemli adım, 1990 yılında Kıbrıs Cumhuriyeti'nin AB'ye tam üyelik başvurusunun onaylanmış olmasıdır.¹⁰⁸ Aslında Kıbrıs'ın AB'ye üyeliği noktasında ortaya çıkan açmazlar, 4 Temmuz 1990 yılında Avrupa Komisyonu'nun Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bizzat yapmış olduğu tam üyelik başvurusunu tüm adayı (*adanın kuzey ve güneyini bir bütün olarak*) kapsayan bir başvuru olarak nitelendirmesinden kaynaklanmaktadır. Adanın kuzeyi'nin bu dönemde ve sonrasında (1990-2004 yılları arası) politikası Kıbrıs sorununa kapsamlı bir çözüm bulunmadan Kıbrıs'ın AB'ye üyeliğinin söz konusu olamayacağı ve olası bir bütünleşmenin de *saklı* bir Enosis olacağı yönündeydi.

Ancak 1994 Korfuda düzenlenen Avrupa Birliği Zirvesinde Malta ve Kıbrıs'ın üyeliklerine ilişkin hazırlanan raporlarda Kıbrıs meselesinin çözümü ve üyelik müzakereleri arasında bir önkoşul ortaya

¹⁰⁶ Nasuh Uslu, "Kıbrıs'ın Bütünleştirilmesinde AB'nin Olası Rolü ve Açmazlar", *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, Cilt 6, No 22, 2010, s. 15.

¹⁰⁷ Meltem Müftüler Bac ve Aysin Güney, "The European Union and the Cyprus Problem", *Middle Eastern Studies*, Cilt 41, No 2, Mart 2005, s. 281.

¹⁰⁸ A.g.e, s. 131.

konmamış olması ve 'bekle gör' siyaseti izlenerek çözümsüzlüğün bir engel teşkil etmeyeceği zımnen de olsa kabul edilmiş oluyordu. Özellikle 1997 yılında Lüksemburg'ta toplanan AB Zirvesinde aday ülke konumundaki Kıbrıs Cumhuriyeti'ne, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Macaristan, Polonya gibi Birliğe resmi olarak aday olan ve katılım müzakerelerine başlama karar verilen Orta ve Doğu Avrupa ülkelerden farklı yönde bir yaklaşım sergilenmemiştir.

AB, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin AB'ye – ve de Kıbrıs'taki çözümsüzlüğün bir önkoşul olarak ortadan kalktığı – tam üyeliği konusundaki en net tavrını 1999 Helsinki Zirvesiyle karara bağlamıştır.¹⁰⁹ Tüm bu gelişmeler ışığında, Kıbrıs'ın AB'ye tam üyelik konusundaki tartışmalar, müzakereler ve Birliğin müktesebatına uyum çalışmaları devam ederken Kıbrıs Türk toplumunun bu süreçler içerisinde yer almamış olmasını ortaya koymaktadır.

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin tam üyeliğinin AB tarafından 16 Nisan 2003'te onaylanmasının hemen ardından Yeşil Hat üzerinde yer alan ve 30 yıldır kapalı olan – BM Barış Gücü denetimindeki – *ara bölgenin* 23 Nisan'da açılması, Kıbrıs sorununda büyük bir açılım yaratmıştır. Avrupa Komisyonu, 1 Mayıs 2004 tarihine kadar adanın yeniden bütünleşmesine yönelik bir çözüm olmadığı takdirde, AB'ye Katılım Anlaşmasının (Accession Treaty) 10. Protokolü ve Birlik müktesebatının *Kıbrıs Cumhuriyeti hükümetinin 'etkin' kontrolü altında olmayan toprak parçası üzerinde (diğer bir deyişle adanın kuzeyinde) uygulanmayacağına* dair bir rapor yayınladı.¹¹⁰ Her iki tarafta eşgüdümü olarak 24 Nisan 2004'te yapılan referandumlarda Kıbrıslı Rumlar'ın BM'nin hazırladığı Annan Planı'nı %74 oy oranıyla reddetmiş olması, AB müktesebatının adanın kuzeyinde uygulanmayacağı gerçeğini ortaya koymuştur.

Gelinen aşamada AB'nin Kıbrıs meselesinin çözümüne yönelik normatif aktör olma potansiyeli, adada alıcı ve kapsamlı bir yapının oluşturulmasına anlamlı bir katkı koyamamış ve Birliği alternatif çözüm önerileri üretmeye yöneltmiştir. Genel bir değerlendirme yapıldığında Meltem Müftüler Bac ve Aylin Güney'e göre, 1961 yılından bu yana tarihsel olarak AT/AB'nin Kıbrıs'taki uyuşmazlığa yönelik tutumu adada süregelen kilitlemeye/ açmaza katkıda bulunmuştur.¹¹¹

¹⁰⁹"Enlargement of the European Union: A historic opportunity", European Commission, 2001, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/archives/pdf/press_corner/publications/corpus_en.pdf<http://europa.eu.int/comm/enlargement/cyp rus/>2005> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

¹¹⁰ "KKTC-AB İlişkileri", KKTC Başbakanlık, <https://abkm.gov.ct.tr/tr-tr/Kktc-AB-İlişkileri/Tarihçe> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

¹¹¹ Müftüler Bac ve Güney, a.g.e., s. 290.

1.5.1. Yeşil Hat Tüzüğü

Birliğin 2004 genişlemesi sürecinden bu yana geliştirdiği ve kurumsallaştırdığı Avrupa Komşuluk Politikası çerçevesinden bakıldığında adanın Kuzeyi, AB için sadece üyelik anlamında değil aynı zamanda ‘*de facto* komşu toprak parçası olarak da nitelendirilebilecek bir entite mi’ sorusunu da beraberinde gündeme taşımaktadır. Yeşil Hat, AB için yasal anlamda bir dış sınır olmadığından, Birlik 29 Nisan 2004 tarihinde Avrupa Konseyi, *Yeşil Hat Tüzüğü* ile iki taraf arasındaki mal, hizmetler ve kişilerin serbest dolaşımını içeren bir düzenleme kararlaştırdı. Bu çalışmada *Yeşil Hat Tüzüğü* (YHT), 29 Nisan 2004 tarihinde Kıbrıs Cumhuriyeti’nin AB’ye Katılım Anlaşmasının 2. Maddesi 10. Protokolü kapsamında Avrupa Konseyi’nin 866 sayılı kararını nitelemektedir. Tüzük kapsamında iki toplum arasındaki etkileşimi ve işbirliğini artırarak adanın bütünleşmesi için çaba sarfedilmesi beklenmektedir.

Yeşil Hat Tüzüğü (YHT), adadaki Kıbrıslı Türkler ve Kıbrıslı Rumlar ve diğer AB vatandaşlarının geçiş noktalarından seyahatlerini düzenleyen yasal çerçeveyi oluşturmaktadır.¹¹² Avrupa Komisyonu, 27 Ağustos 2008 tarihli raporunda YHT çerçevesinde geçtiğimiz yıllarda adanın kuzeyi ve güneyi arasındaki ticaretin arttığına vurgu yapmış ve örneğin Ocak 2008’de 700,000 avro değerinde malın iki taraf arasında geçiş yaptığını kaydetmiştir. Rapor, söz konusu rakamın büyük bir kısmının (350,000 avro değerinde) Kıbrıslı Türklerin patates satışından kaynaklandığı da ayrıca vurgulamıştır. Tüzüğün işleyişi noktasında ortaya çıkan en önemli sorunu AB uyruğu olmayan, üçüncü ülke vatandaşlarının Yeşil Hat sınırını gayri-yasal yollardan aşmaya çalışmaları oluşturmaktadır.

2004 yılında Annan Plan’ı için yapılan referandum sonrasında AB’nin gerek Kıbrıs Türk toplumunun gerekse Türkiye’nin iç ve dış politika yapılanmasında *katalizör* bir aktör olarak hareket ettiği göze çarpmaktadır. Bazı yazarların da belirttiği gibi, AB’nin 2004 genişleme sürecinde Kıbrıs adasının bölünmüş bir şekilde üye olarak Birliğe kabul edilmesi ‘başarısız bir genişleme’ olarak nitelendirilmiştir (*chronicle of a failed enlargement*).¹¹³ Bugüne kadar AB’ye üye olan tüm ülkelerin, Doğu Almanya örneği hariç, üyelik müzakereleri süreci çerçevesinde tam üye olduklarını ve süreçlerin AB müktesebatına intibakları açısından hayati önem taşıdığı bilinmektedir. Aslında Annan Plan’ına “evet” oyu kullanan birçok

¹¹² “Green Line Regulations”, European Commission, https://ec.europa.eu/info/publications/green-line-regulation-and-amendments_en (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017). Yeşil Hat Tüzüğü 1 Mayıs 2004 tarihinde yürürlüğe konmuştur.

¹¹³ Freerk J. Boedeltje et al., “The Fallacious Imperial Geopolitics of EU Enlargement: The Case of Cyprus”, *Journal of Economic and Social Geography*, Cilt 98, No 1, 2007, s. 130-135.

Kıbrıslı Türk, referandum öncesinde ve sonrasında özdevimli olarak AB üyesi olmanın AB müktesebatına uyum sağlamadan adanın Kuzey bölümünün üyeliğinin sorun yaratabileceği görüşünü taşıyorlardı.¹¹⁴

Avrupa Komisyonu'nun Genişleme süreci kapsamında Kıbrıs Türk toplumu için 2009 yılı itibariyle hazırladığı raporda, "Kıbrıs'ın 1 Mayıs 2004 tarihinde Birliğe *bölünmüş* olarak dahil olduğunu ve Kıbrıslı Türklerin ve Kıbrıslı Rumların Kıbrıs sorununa Avrupa toprağı üzerinde acil bir çözüm bulmaları" yönünde açıklama yapılmıştır.¹¹⁵ Raporda ayrıca her iki toplum lideri tarafından Birleşmiş Milletler (BM) gözetiminde kapsamlı bir çözüm arayışı çerçevesinde yürütülmekte olan müzakerelerin desteklendiği belirtilmektedir. Birlik, adanın yeniden birleşmesi hususunu yakından takip etmekte ve de olası bir çözümün adanın Kuzey tarafında uygulanamayan müktesebatın söz konusu bölgede yürürlüğe girmesi yönünde önemli bir adım olduğunu vurgulamaktadır. Ancak Birlik açısından her ne kadar AB norm ve kuralları adanın kuzeyinde uygulanmamış olsa da, Kıbrıslı Türklerin AB vatandaşlığı bağlamında, bireysel haklarını etkilememekte olduğu görüşü savunulmaktadır.

1.5.2. Mali Yardım Tüzüğü

Birliğin 27 Şubat 2006 tarihinde, Kıbrıs Türk toplumunun izolasyonların kaldırılması ve adanın *yeniden* bütünleşebilmesi amacıyla 259 milyon avro değerindeki yardım tüzüğünü onaylaması, Avrupa Komisyonu'nun adanın kuzeyinde *nev-i şahsına münhasır* diplomatik ve hukuki bir sorumluluk üstlenmesine imkan sağlamıştır.¹¹⁶ AB söz konusu yardım tüzüğünü temelinde, Kıbrıslı Türklerin kapsamlı bir çözüm sonrasında müktesebatın kuzeyde uygulanabilmesi ve adanın bütünleşme sürecine katkı koyması gibi ilkeler ile hayata geçirmiştir.

Avrupa Komisyonu, Mayıs 2008 tarihinden itibaren yürürlüğe giren *Komşuluk Yatırım İmkanı* (Neighbourhood Investment Facility – NIF) ile Birliğin Komşuluk Politikasına dahil ülkelere destek vermektedir. Söz konusu katkılar komşu ülkelerdeki yatırım projelerine – özellikle enerji, taşımacılık ve çevre alanlarında – kaynak sağlamak amacıyla aktarılmaktadır. Örneğin Komisyon 2007-2013 yılları

¹¹⁴ Nur Köprülü, Bireysel Mülakatlar, Lefkoşa, Kasım – Aralık 2008.

¹¹⁵ "Cyprus joined the EU on 1 May 2004 as a *divided island*. Turkish Cypriots and Greek Cypriots need urgently to find a solution to the Cyprus Problem and thus to end a conflict on European soil that is now more than 40 years old". Bkz: "Turkish Cypriot Community", European Commission, http://ec.europa.eu/enlargement/turkish_cypriot_community/index_en.htm (Erişim Tarihi 12 Mart 2016).

¹¹⁶ "Neighbourhood Investment Facility", European Commission, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/neighbourhood-wide/neighbourhood-investment-facility_en (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

arasında NIF kapsamında 700 milyon avro kaynak ayırmıştır.¹¹⁷ NIF kaynakları ENP Eylem Planı'nı imzalayan Ermenistan, Azarbaycan, Mısır, Gürcistan, Ürdün, Lübnan, Moldova Cumhuriyeti, Fas, Filistin Yönetimi (Batı Şeria & Gazze Şeridi), Tunus ve Ukrayna'yı dahil etmektedir. Bu noktadan bakıldığında adanın kuzeyinin, yani adanın kuzeyi'nin, ENP ve NIF Eylem Planları (*Action Plan*) kapsamında yer almadığı açıkça görülmektedir. Zira adanın kuzeyi müktesebatin 'etkin' kontrolü altında yer almasa da AB'ye komşu bir toprak parçası olmaktan ziyade, bizzat Birlik bakımından Avrupa toprağı olarak kabul edilmektedir.

1.6. AB'nin Kıbrıs Uyuşmazlığındaki Rolü

Avrupa Birliği, Birleşik Krallık ve Yunanistan'ın örgüte üye olmalarından ve Türkiye'nin Topluluk ile yürüttüğü Ortaklık Anlaşmasından bu yana Kıbrıs meselesine – Kıbrıs'ın 2004 yılında tam üyelik sürecinden önce –müdahil olmuş bir uluslararası aktör konumundadır. Kıbrıs Sorununa kapsamlı, adil ve kalıcı çözüm arayışları çerçevesinde başlatılan ve 8 Temmuz süreci olarak da adlandırılan iki toplum lideri arasındaki görüşmeler AB'nin Kıbrıs meselesine müdahil olmasının önünü bir kez daha aralamıştır. Şöyle ki, Kıbrıs meselesi AB-Türkiye ve AB-NATO ilişkilerinin geleceğini yakından ilgilendiren bir sorun olması nedeniyle Birlik adanın yeniden bütünleşmesi hususunu yakından takip etmektedir.¹¹⁸ Dolayısıyla AB, adanın kuzeyinde Avrupa Komisyonu Genişleme Genel Direktörlüğü bünyesinde Kıbrıslı Türkler için 2004 yılında oluşturulan (*EC – Task Force for Turkish Cypriot Community within the Enlargement Directorate-General*) birimin işlevine devam etmesi ve Kıbrıslı Türklere yönelik izolasyonların kaldırılması gibi adanın bütünleşmesine yönelik çabalara olumlu bakmaktadır.

1999 Helsinki Zirvesiyle AB'ye tam üyelik adaylığının onaylanmasının ardından Türkiye AB norm ve kurallarına uyum süreci içerisine dahil olmuştur. Siyasal reformlar başta olmak üzere ülke genelinde AB müktesebatına *uyum süreci* Türk kamuoyunun, AB-yanlısı grupların ve sivil toplum kuruluşlarının (özellikle TÜSİAD, TOBB ve İKV) iç politikadaki işleyişini ve etki alanını artırmıştır. Dış politika yapılanması bakımından ise uyum süreci Kıbrıs sorunu göz önüne alındığında – BM tarafından hazırlanan ve AB'nin açık destek verdiği – Annan Planı'na AKP hükümetinin sorunun çözümüne yönelik ortaya konmuş 'adil

¹¹⁷Ekonomik olarak kalkınmışlığı yüksek düzeyde olan İsrail, ENP'ye dahil olmasına rağmen NIF kapsamına alınmamıştır. "The European Commission allocates € 70 million key investment projects in the EU's Neighbourhood", European Commission, 20 Temmuz 2009, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/09/1164&format=HTML> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

¹¹⁸ "EU reaffirms strong support for Cyprus settlement as talks enter crucial phase", European External Action Service, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-Homepage/28976/eu-reaffirms-strong-support-cyprus-settlement-talks-enter-crucial-phase_fr (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

bir çözüm planı' olarak tam destek vermesine sebep olmuştur. Dolayısıyla dış politikanın AB'ye uyumu noktasında Türkiye'nin attığı ilk somut adım Kıbrıs sorununa kapsamlı ve kalıcı çözüm arayışı bağlamında Annan Planı'na destek vermiş olmasıdır.¹¹⁹ Türk dış politikasındaki bu *değişim*, Türkiye açısından "ulusal bir mesele" olan Kıbrıs konusunda farklı bir politika yapılması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Özellikle Fransa eski Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy'nin "İyi organize olmuş bir Avrupa'ya ihtiyacımız var... Türkiye'ye de boş vaatlerde bulunmaktan vazgeçmeliyiz. Bunun yerine birlikte nasıl büyük ortak bir ekonomik ve yaşam bölgesi yaratabiliriz, bunu düşünmemiz lazım"¹²⁰ gibi açıklamalarda bulunması Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği yerine "imtiyazlı ortaklık" ile Birliğe katılım seçeneğini Angela Merkel ile birlikte gündeme taşımıştır. Söz konusu imtiyazlı ortaklık yaklaşımı, 'Avrupa Komşuluk Politikası' ve 'Akdeniz için Birlik'¹²¹ çerçevesinde ele alınıp Türkiye-AB ilişkilerinin yeni bir başlıkta incelemeye alınabileceğinin sinyallerini vermektedir.

Bir taraftan AB Komisyonu'nun hazırladığı raporlarda Kıbrıs Türk toplumuna uygulanan izolasyonların kaldırılmasına çağrı yapılırken ve bu konuda Komisyon Kıbrıslı Türklere ekonomik ve teknik destek ortaya koyarken diğer taraftan da izolasyonlara son verilmeden Türkiye'nin Kıbrıs Cumhuriyetini resmen tanıması gerekliliği sık sık vurgulanmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin Kıbrıs Cumhuriyeti gemilerine limanlarını açmayı reddetmesi Türkiye'nin AB'ye üyelik müzakerelerini sekteye uğratmaktadır.¹²²

Tüm bu gelişmeler, Birliğin adanın tümünü 'Kıbrıs Cumhuriyeti' adı altına üyeliğe kabulü sonrasında atmış olduğu somut adımları, Kıbrıs'ın güneyinin 'ulusal' veto hakkıyla sınırlandırmaktadır. Ayrıca, AB her ne kadar uluslararası örgütlenme şekli bakımından nev-i şahsına münhasır – *ulus-üstü* bir yapılanma ve bütünleşme eğilimi gösterse de Birlik örgütü oluşturan üye devletlerden kısmen *bağımsız* bir 'ortak' dış ve güvenlik politikası ve hatta normatif güç geliştirebilmiştir.

¹¹⁹ Mesut Özcan, *Harmonizing Foreign Policy: Turkey, the EU and the Middle East*, Hampshire, Ashgate, 2008, ss. 147-48.

¹²⁰ "Haftalık AB – Türkiye Haberleri Bülteni", Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Bakanlığı, 14 Mayıs 2014, https://www.ab.gov.tr/_43219.html (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

¹²¹ "Union for the Mediterranean – Akdeniz için Birlik" kapsamı ve tanımı için bkz: "Final Statement", Marseille, 3-4 Kasım 2008, <http://ufmsecretariat.org/wp-content/uploads/2012/09/dec-final-Marseille-UfM.pdf> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017), s. 4.

¹²² "Cyprus: Reversing The Drift to Partition", International Crisis Group, Europe Report No 190, 10 Ocak 2008, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/western-europemediterranean/cyprus/cyprus-reversing-drift-partition> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017), s. 7.

1.7. AB-Akdeniz Bölgesi Demokratikleşme Modelleri Çerçevesinde KKTC Örneği

Çalışma bulgularından hareketle bir demokratikleşme çizelgesi oluşturulduğunda KKTC'yi bu çizelgenin içinde Avrupa'nın demokrasisi pekişmiş ülkelerine daha yakın bir noktada değerlendirmek ve konumlandırmak mümkündür. Tarihte zaman zaman kesintilere uğramış olsa da demokrasi geleneğinin oluşumu, siyasi kültürün gelişimi ve toplumsal değerlerin nitelikleri göz önünde bulundurulduğunda genelde Kıbrıs adası özelde ise Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti demokratikleşme sürecinin işleyişi ve oluşturulan demokratik yapının dayandığı yerel dinamikler açısından birçok Avrupa-Akdeniz ülkesinden daha iyi bir durumdadır.

Dünya demokrasi dizinleri ve raporları KKTC'deki demokrasi kültürünün gelişkinliğine dikkat çekerlerken ülkede seçimlerin özgür ve adil olduğunu belirtmekte, yolsuzluğa karşı artan mücadeleye atıfta bulunmakta, medya özgürlüğü, internet erişim serbestliği gibi demokratik kültürün ve yapılanmanın önemli bileşenleri olan konularda KKTC'nin başarısını dile getirmektedirler. Söz konusu raporlar ve analizler 1 ve 7 arası puanlama sistemine dayalı özgürlükler çizelgesinde gerek siyasi gerekse sivil özgürlüklerde 2 konumlanmış puanı verilen ülkeyi "özgür ülkeler" statüsünde değerlendirmektedirler.¹²³ Bununla birlikte raporlar, kadınların ve azınlıkların siyasi yaşamda yeterince temsil edilemediğini, yolsuzlukla yapılan mücadeleye rağmen tam bir siyasi şeffaflığa henüz ulaşamadığını, medyanın bağımsız olmadığı yönünde ki iddiaların devamını, kadına yönelik aile içi şiddetin varlığını sürdürdüğünü, cinsel istismara zorlanma ve kadın trafiğinin henüz tam anlamıyla durmadığını da ifade etmektedirler.¹²⁴

Kıbrıs'taki demokratikleşme süreçleri, adanın 1974 yılından bu yana *de facto* olarak bölünmüş olması ve Güney Kıbrıs'ın Kıbrıs Cumhuriyeti adına (KC) 1990 yılında AB'ye tam üyelik başvurusu ile Birlik rehberliğinde gelişen bir süreç olduğuna işaret etmek gerekliliği vardır. Güney Kıbrıs, AB müktesebatına uyum kapsamında kurumsallaşma ve reformlar hayata geçirerek, kamusal kurumların yanısıra bu kurumları denetlemesi gereken kuruluşları da kontrol altına alan bir demokratikleşme süreci içerisinde dahil olurken, adanın Kuzeyi (KKTC) – özellikle 2004'te adanın tümünün *de jure* olarak AB'ye tam üye olmasının ardından – müktesebata uyum çalışmalarına yeni başlamıştır. Bu çerçevede Güney Kıbrıs'ın AB rehberliğinde demokratikleşme sürecine dahil olması, adanın Kuzeyi ile farklılık göstermiş, ve AB rehberliğinde çok sayıda anayasal değişiklik ve reform hayata geçirilmiştir.

¹²³ "Freedom in the World: Northern Cyprus", Freedom House, 2016e, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/northern-cyprus> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

¹²⁴ A.g.e.

Bu noktadan hareketle, 5 Haziran 2014 yılında KKTC Cumhuriyet Meclisi 23 adet anayasal değişiklik yasa tasarısı hazırlamış ve referandumda halkın onayına sunmak amacı ile söz konusu tasarıları meclisten geçirmiştir.¹²⁵ Özelde AB'ne uyum yasaları çerçevesinde hazırlanan anayasa değişikliği referandum paketi, Meclisten geçmiş olmasına rağmen, halkın ret oyu vermesi ile hayata geçirilmemiştir. 1985 anayasasının ilk kez değiştirilmesi yönünde atılan bu adımın, gerek halkın anayasal değişikliklerini tam olarak yeterli bulmamasından (örneğin polis sivil yönetime bağlanması hususunda bir madde içermemiş olması) gerekse söz konusu yasal değişikliklerin halkın günlük hayatına yapacağı etki veya etkilerin yeteri kadar anlatılamamış olmasından ötürü ret edilmiş olduğu farklı görüşten birçok yazar ve siyasi seçkin tarafından bu süreçte ifade edilmiştir.¹²⁶ İdam cezasının kaldırılması, memurlara siyaset yasağının kalkacağı, milletvekillerinin dokunulmazlıklarının sınırlandırılacağı, milletvekillerin mal beyanında bulunacağı, Meclis Başkanının herhangi bir kavga durumunda yayın kesemeyeceği ve milletvekillerine kürsüde konuşma sınırı getirileceği gibi yasal düzenlemeler içeren paket %62 oy ile halkın onayını alamamıştır.¹²⁷

Yukarıda da belirtildiği üzere, *Freedom House*'un verileri ve değerlendirmesi göz önüne alındığında, Kuzey Kıbrıs sivil özgürlükler ve siyasi haklar bakımından "özgür" ülkeler arasında yer almakta ve bu hususta Türkiye ve Kıbrıs Cumhuriyeti ile mukayese edildiğinde her iki örneğin arasında kalan bir özgürlük seviyesine sahip olduğu görülmektedir. *Freedom House* Kuzey Kıbrıs'ı 2.0, Kıbrıs Cumhuriyetini (Güney Kıbrıs) 1.0, Türkiye'yi ise 4.5 ile puanlandırmakta, özgürlükler açısından ülkeleri en iyiden en kötüye 1 – 7 arasında değerlendirmektedir.¹²⁸

Kıbrıs'ta çözüm sürecinin başlamasıyla birlikte Avrupa Birliği ile uyum çalışmalarını bir ekiple birlikte sürdüren KKTC Başkanlığına bağlı AB Koordinasyon Merkezi'nin o dönemki başkanı Erhan Erçin, Rum Yönetiminin adanın tümü adına AB ile imzaladığı üyelik anlaşması gereğince AB müktesebatının anlaşmadan sonra da KKTC'de bir süreliğine uygulanmayacağına dikkat çekmişti.¹²⁹ Dolayısı ile 2004

¹²⁵ "Anayasa değişikliği neler getirecek?", *Haber Kıbrıs*, 12 Haziran 2014, <http://haberkibris.com/anayasa-degisikligi-neler-getirecek-2014-06-12.html> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

¹²⁶ Ömer Bilge, "KKTC anayasa referandumunda hayır dedi", *Hürriyet*, 30 Haziran 2014, <http://www.hurriyet.com.tr/kktc-anayasa-referandumunda-hayir-dedi-26708914> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

¹²⁷ Ömer Bilge, 2014, a.g.e.

¹²⁸ Freedom House, 2016e, a.g.e.

¹²⁹ "Başbakanlık AB Uyum Koordinatörü Erhan Erçin: AB için Kıbrıslı Türklerin iki yıl geçiş süreci olacak", *Kıbrıs Gazetesi*, 10 Nisan 2004, <http://arsiv.kibrisgazetesi.com/?p=227774> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

yılından bu yana *acquis*'nin yani AB müktesebatının adanın kuzeyinde askıya alınmış olması, buradaki uyum çalışmalarına engel olmamış, Başbakanlık AB Koordinasyon Merkezini oluşturarak, söz konusu uyum çalışmalarını gündeme getirmiştir. Erçin, izolasyonların kaldırılması için hazırlanan mali yardım tüzüğüne AB ile ilişkilere yeni ivme kazandırdığını belirterek tüzüğün tüm kurum ve kuruluşların etkin katılımıyla uygulanabileceğine işaret etmiştir.¹³⁰

Bu çerçevede, müktesebatın tam olarak uygulanması amacı ile AB'nin temel şartlarının ve üyelik için yükümlülüklerinin KKTC'de uygulamaya geçmesi için tüm altyapı çalışmalarına başlanmış ve 2009-2011 döneminde izlenecek ve öncelikli olarak kabul edilen 12 Fasıla ilişkin kamu kurumları tarafından izlenecek olan 'uyum stratejileri' oluşturulmuştur.¹³¹ AB uyum sürecine dahil olacak politika alanları, gıda güvenliği, sermayenin serbest dolaşımı, kamu ihaleleri, rekabet politikası, mali hizmetler, tarım ve kırsal alan kalkınması, ulaştırma politikası ve sosyal politikalar saptanmıştır.

Tüm bu gelişmeler ışığında, KKTC'de göreve gelen hükümetler, AB rehberliğinde olmasa da siyasi liberalleşme süreçlerine ivme kazandıracak münferit yasalar yürürlüğe koyarak, AB değer ve normlarını içerseyen bir demokrasi modeli yakalamayı amaçlamışlardır. Bu kapsamda, toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılıklara, uluslararası sözleşmelerde önerilen ve modern hukuk devletlerinde olduğu gibi bütüncül ve çok boyutlu siyasal, ekonomik, kültürel ve sosyal çözümler üretmek amacıyla hazırlanan "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi (Kuruluş, Görev ve Çalışma Esasları) Yasa Tasarısı", KKTC Meclisinden Kasım 2014 tarihinde geçmiştir.¹³² Buna ek olarak, Aile Yasasında da değişikliğe giden KKTC Meclisi, özellikle kadın ve çocuk hakları başta olmak üzere toplumsal cinsiyet eşitliği ve insan hakları temelinde iyileştirici düzenlemeleri hayata geçirmiştir.¹³³

Özgün demokratik yapılanmasının içindeki sorunlarının farkında olan ve bu konuları kamusal alanında gerek medya gerekse sivil toplum örgütleri ve üniversiteleri ile tartışan Kuzey Kıbrıs Türk toplumunun sorunların çözümüne yönelik önerileri üretmesi ve uygulamaya geçirmesi, siyasi iradenin ülke

¹³⁰ "Avrupa Birliği Koordinasyon Merkezi Aylık Bülten", KKTC Başbakanlığı, Şubat 2007, No 9, http://eu.kamunet.net/bultenler/bulten_s9.pdf (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017), s.1

¹³¹ "AB Müktesebatına Uyum Çalışmaları", Avrupa Birliği Koordinasyon Merkezi, KKTC Başbakanlık, <http://abkm.gov.ct.tr/tr-tr/%C3%A7al%C4%B1%C5%9Fma-alanlar%C4%B1m%C4%B1z/AB-M%C3%BCktesebat%C4%B1na-Uyum-%C3%87al%C4%B1%C5%9Fmalar%C4%B1> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

¹³² "Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Oybirliği", *Yenidüzen*, 18 Kasım 2014, <http://www.yeniduzen.com/Haberler/haberler/toplumsal-cinsiyet-esitligine-oybirligi/44426> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

¹³³ "Değiştirilen aile yasasıyla cinsiyet eşitliği ve insan hakları temelinde düzenlemelere gidildi", *Kıbrıs Postası*, 5 Temmuz 2015, http://www.kibrispostasi.com/index.php/cat/35/news/166686/PageName/KIBRIS_HABERLERI (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

idarecileri tarafından etkin kullanımıyla olduğu kadar bölgesel ve uluslararası dinamiklerin demokratikleşme süreci ve demokrasi modeli üzerindeki yukarıda belirtilen olumsuz ve sınırlayıcı etkilerinin bertaraf edilmesiyle yakından ilişkilidir.

1.8. Sonuç

Yukarıdaki tartışmalarda da ana hatları ile belirtildiği gibi Avrupa Akdeniz siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel etkileşimi içinde yer alan ülkeler birbirlerinden farklı siyasi, ekonomik, kültürel ve tarihsel altyapılara sahiptir. Dolayısıyla söz konusu ülkelerin siyasi kültürlerinde, sosyo-ekonomik yapılanmalarında ve değer oluşturma /yaşama süreçlerindeki bu farklılıklar ülkelerin demokrasiyi algılayış, değerlendirme ve uygulamalarının da farklı bir şekilde ortaya çıkmasına yol açmakta ve demokrasi modelleri ve demokratikleşme süreçlerinin de bu yerel farklılık ve dinamiklerin bölgesel ve uluslararası koşullarla etkileşimi içinde şekillendiği görülmektedir. Bu bağlamda örneğin Fas'ta uygulanmaya çalışılan demokratik model ile İsrail, Bosna-Hersek, Fransa, Suriye ve KKTC'de uygulanmaya çalışılan modeller arasında farklar bulunmaktadır. Hatta çok daha yerel bir düzlemde Kıbrıs adasının kuzeyi ve güneyi arasında bile demokrasi modelleri oluşturma, geliştirme, pekiştirme ve uygulama süreçleri arasında farklılıklarla karşılaşmak mümkündür. Bu anlamda giriş bölümünde de belirtildiği gibi Avrupa-Akdeniz bölgesindeki demokratikleşme ve politik liberalleşme pratikleri incelenirken yerel ve uluslararası dinamikleri göz önünde bulundurmak gerekliliği vardır. Nitekim bölgesel ve uluslararası etmenlere indirgenen bir demokratikleşme süreç ve modelleme analizi ülkelerin siyasi ve değerler sistemlerinin tarihsel gelişimleri ve yönelimleri arasındaki ayrışmaları yeterince irdelenebileceğinden eksik bir inceleme olacaktır.

Kıbrıs meselesi özelinden bakıldığında, özellikle Kıbrıs adasının 1 Mayıs 2004 tarihinde AB'ne "Kıbrıs Cumhuriyeti" adıyla tam üye olarak kabul edilmesinin ardından adanın kuzey bölümü Birlik açısından "Kıbrıs Cumhuriyeti'nin etkin kontrolü dışındaki alan" olarak ifade edilmektedir. Ülkedeki demokratikleşme modeli irdelendiğinde, AB'ye üyelik süreci ve adanın kuzeyinin söz konusu bütünleşmenin bir nebze dışında kalması önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede, AB müktesebatının adanın kuzeyinde yürürlüğe girmemesinin adanın kuzeyinde yaşayan Kıbrıs Türk Toplumunun Avrupalılaşması noktasında farklılaştırılmış bir bütünleşme yolu ile yürütüldüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Zira adanın kuzeyinin yasal olarak AB toprağı olarak kabul edilmesi ile birlikte Birlik müktesebatının 'etkin' kontrolü altında olmaması fiili olarak bölünmüş olan ada içerisinde komşu toprak parçası niteliği taşımakta olduğu görülmektedir. Bu nedenle Kıbrıs'ın kuzeyi bir taraftan *de jure* olarak AB toprak bütünlüğüne dahil edilmiş, diğer taraftan ise Birlik için *de facto* komşu toprak parçası olma özelliği

göstermektedir. Birliğin Kıbrıs Türk Toplumuna yönelik uyguladığı mali yardım programı yine Birlik Komisyonu Genişleme Genel Direktörlüğü tarafından düzenlenmektedir.¹³⁴ Birliğin, Kuzeye yönelik olarak tasarladığı Doğrudan Ticaret Tüzüğü ise halen askıya alınmış şekilde yürürlüğe konulamamıştır.

Bu çerçeveden bakıldığında AB, Mali Yardım Tüzüğü gibi mekanizmalar ile Lefkoşa'nın kuzeyinde 2004'te kurulan AB Programı Destek Ofisi (European Union Support Office - EUPSO) adanın Kuzeyinde Avrupa hukuku ve değerleri gözetilerek Kıbrıslı Türklere eğitim bursu olanakları¹³⁵ ve sivil toplum kuruluşları ve yerel yönetimlere proje bazında maddi kaynak sağlamaktadır. Bu tür kaynak ve desteklerin özellikle yerelden yönetim konusunda Kıbrıslı Türklerin demokratikleşme pratiklerine katkı koymanın yanı sıra, AB vatandaşı olarak Kıbrıslı Türklere Avrupa Birliği ülkelerinde eğitim olanağı sağlamaktadır. Ancak adanın *de facto* bölünmüşlüğü ve *acquis*'in adanın kuzeyinde askıya alınmış olması Avrupa hukuku ve normlarının pratikte yani diğer bir deyişle doğrudan KKTC devlet organları tarafından uygulanmasının önünde bir engel olarak karşımıza çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır.¹³⁶

AB'nin 2004 yılı genişleme süreci bugüne kadar meydana gelen genişleme süreçleri içerisinde Birliğin dış politika yapılanmasında en önemli etkiyi yaratan sınır ötesi büyüme olmuştur. Böylece AB'nin yeniden şekillenen komşuluk ilişkileri AB'ye üye olan ülkelerin yaratabileceği sorunlar ve yeni sınır komşularıyla ortaya çıkabilecek bölgesel uyumsuzluklar açısından örgütün genişleme ve derinleşme çabalarını sıkıntıya sokabilecek öğeler barındırmaktadır. Bu noktada, Birliğin Akdeniz ülkeleriyle oluşturacağı *diyalog zemini* AB'nin kendi içerisindeki derinleşme ve kurumsallaşma politikalarını pekiştirecek ve aynı zamanda AB'ye komşu devletlerin demokratikleşme çabalarını ve *insancıl/ barışçıl* mekanizmaların sorunlara çözüm üretebilme kabiliyetini artıracaktır.

Adada bir çözüm olmadan Birliğin Kıbrıs'ı bir bütün olarak örgüte dahil etmiş olması gerçeği ve Türkiye'nin AB'ye tam üyelik müzakerelerinin – kesintiye uğramakla birlikte – halen devam etmekte olması, AB'nin Kıbrıs konusunda tarafsız bir aktör olarak rol almaması gerekliliğini gündeme taşımıştır. Ancak AB içerisinde gerek Kıbrıs meselesinin çözümüne yönelik gerekse Türkiye'nin tam üyeliği noktasında farklı görüşler mevcuttur. Böylece, dış politika yapılanma/ üretme süreci Avrupa Komşuluk

¹³⁴ "Aid Programme for the Turkish Cypriot community", European Commission, https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/overview-funding-programmes/aid-programme-turkish-cypriot-community_en (17 Eylül 2017).

¹³⁵ "Kıbrıs Türk Toplumuna için AB Yardım Programı", AB Bilgi, <http://www.abbilgi.eu/tr/eu-aid-programmes.html> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

¹³⁶ Daha fazla detay için, bkz: Ruşen Keleş ve Deniz İşçioğlu, "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) ve Avrupa Birliği Yardımları", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt 18, No 4, Ekim 2009, s. 67-87.

Politikası'nın yürürlükte bulunmasına rağmen Birliğin kriz yönetimleri göz önüne alındığında yetki alanını daraltmaktadır. Bu noktada, AB her ne kadar soruna müdahil olmuş olsa da, sorunun BM'in temel *aktör* olduğu bir zeminde çözümlenmesi elbette ki kaçınılmazdır.

Son minvalde, Avrupa ya da başka bir bölge merkezli demokrasi model ve anlayışının yerel dinamikler, rejim yapıları, siyasi kültürün bileşenlerini, siyasal yapılanmanın tarihsel gelişimi/dönüşümü ve ülkelerin değerler sistemini göz önünde bulundurmadan normatif bir şekilde bu ülkelerde uygulanmaya çalışılması söz konusu modellerin ampirik tabandan yoksun bir şekilde soyutlaşmasına ve toplumlar tarafından da özümsemeleri problemlili olacağı için toplumsal yabancılaşmaya ve dolayısıyla söz konusu modellerin belli bir kısım siyasi seçkinin yukarıdan aşağıya yaymaya çalıştıkları hibrid süreçlerin düşünsel çerçevelerini oluşturan eksik önermelere dönüşmelerine yol açacaktır. Bu yüzden bu çalışma çerçevesinde gerçekleşen bilimsel araştırmalarda bu boyut üzerinde önemle durulmuş ve modellerin uluslararası/bölgesel etmen ve bileşenleriyle birlikte yerel dinamiklerinin de irdelenmesiyle bütüncül bir model/süreç-analizi yöntemi uygulanmasına dikkat edilmiştir.

KAYNAKÇA

"AB Muktesebatına Uyum Çalışmaları", Avrupa Birliği Koordinasyon Merkezi, KKTC Başbakanlık, <http://abkm.gov.ct.tr-tr/%C3%A7al%C4%B1%C5%9Fma->

alanlar%C4%B1m%C4%B1z/AB-M%C3%BCktesebat%C4%B1na-Uyum-%C3%87al%C4%B1%C5%9Fmalar%C4%B1 (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

“Aid Programme for the Turkish Cypriot community”, European Commission, https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/overview-funding-programmes/aid-programme-turkish-cypriot-community_en (17 Eylül 2017).

Alina Mungiu-Pipidi, “Democratization without Decommunization in the Balkans”, *Orbis*, Güz 2006, s. 641-655.

Amnesty International, “Long Struggle for Truth: Enforced Disappearances in Libya”, *Amnesty International*, Haziran 2010, <https://www.amnesty.org/en/documents/mde19/008/2010/en/> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

“Anayasa değişikliği neler getirecek?”, *Haber Kıbrıs*, 12 Haziran 2014, <http://haberkibris.com/anayasa-degisikligi-neler-getirecek-2014-06-12.html> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Anton Bebler, “Slovenia's Smooth Transition”, *Journal of Democracy*, Cilt 13, No 1, 2002, s. 127-140.

Arend Lijphart et al., “A Mediterranean model of democracy? The Southern European democracies in comparative perspective”, *West European Politics*, Cilt 11, No 1, 1988, s.7-25.

Arend Lijphart, “Consociational democracy”, *World Politics*, Cilt21, No 2, 1969, s.207-225.

Arend Lijphart, *Patterns of Democracy: Government forms and performance in thirty-six countries*, New Haven, Yale University Press, 1999.

Arman, Murat Necip, “Avrupa Komşuluk Politikasında Sorunlu Alanlar: İnsan güvenliği ve komşuluk ilişkisi”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 8, No 31, 2011, s. 45-68.

Arolda Elbasani, “Albania in Transition: Manipulation or appropriation of international norms?”, *Southeast European Politics*, Cilt 5, No 1, Haziran 2004, s. 24-44.

As'ad Ghanem, *The Palestinian –Arab Minority in Israel, 1948-2000*, Albany, State University of New York Press, 2001.

“Avrupa Birliği Koordinasyon Merkezi Aylık Bülten”, KKTC Başbakanlığı, Şubat 2007, No 9, http://eu.kamunet.net/bultenler/bulten_s9.pdf (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Aziz Haidar, *On the Margins: The Arab population in the Israeli economy*, Londra, Hurst and Company, 1995.

“Barcelona Declaration”, European External Action Service, http://www.eeas.europa.eu/archives/docs/euromed/docs/bd_en.pdf (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

“Başbakanlık AB Uyum Koordinatörü Erhan Erçin: AB için Kıbrıslı Türklerin iki yıl geçiş süreci olacak”, *Kıbrıs Gazetesi*, 10 Nisan 2004, <http://arsiv.kibrisgazetesi.com/?p=227774> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Benita Ferrero-Waldner, "The European Neighbourhood Policy: The EU's newest foreign policy instrument", *European Foreign Affairs Review*, Cilt 11, 2006, s. 139-142.

Bertelsmann Transformation Index online, 2006, http://www.bertelsmann-transformationindex.de/fileadmin/pdf/BTI_2006_Ranking_GB.pdf (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Bojan Bugarcic ve Alenka Kuhelj, "Slovenia in crisis: A tale of unfinished democratization in East-Central Europe", *Communist and Post-Communist Studies*, No 48, 2015, s. 273-279.

Christopher Hill, "The Geopolitical Implications of Enlargement", Jan Zielonka (der.), *Europe Unbound: Enlarging and Reshaping the boundaries of the European Union*, Londra, Routledge, s. 95-116.

Cilja Harders, "Gender and Security in the Mediterranean", Anette Jünemann (der.), *Euro-Mediterranean Relations after September 11: International, regional and domestic dynamics*, Londra, Frank Cass, 2004, s. 53-73.

"Cyprus: Reversing The Drift to Partition", International Crisis Group, Europe Report No 190, 10 Ocak 2008, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/western-europemediterranean/cyprus/cyprus-reversing-drift-partition> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

David Held, *Models of Democracy*, Cambridge, Polity Press, 2006.

"Değiştirilen aile yasasıyla cinsiyet eşitliği ve insan hakları temelinde düzenlemelere gidildi", *Kıbrıs Postası*, 5 Temmuz 2015, http://www.kibrispostasi.com/index.php/cat/35/news/166686/PageName/KIBRIS_HABERLERI (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Denis J. Sullivan, "NGOs in Palestine: Agents of development and foundation of civil society", *Journal of Palestine Studies*, Cilt 25, No 3, Bahar 1993, s. 93-100.

Doğa Ulaş Eralp, *Politics of the European Union in Bosnia and Herzegovina: between conflict and democracy*, Plymouth, Lexington Books, 2012.

Drago Zaci, "The Cycle Of Increasing instability within the Coalition Government: The Impact of the economic crisis in Slovenia in the period from 2008 to 2014", *Teorija in Praksa*, 2015, Cilt 52, s.175-195.

Elie Rekhess, *Arab Minority in a Jewish State: Between integration and alienation*. Londra, Oxford University Press, 1994.

"Enlargement of the European Union: A historic opportunity", European Commission, 2001, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/archives/pdf/press_corner/publications/corpus_en.pdf <http://europa.eu.int/comm/enlargement/cyprus/>2005> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Erdem Denk, "Avrupa-Akdeniz Ortaklığı", *Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, No 2, 1998-1999, s. 357-384.

Etemike Laz, "Sustainable Democracy and the Paradox of the Arab Spring: The Egypt experience", *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, Cilt 13, No 1-2, Bahar-Yaz, 2014, s. 41-51.

"EU reaffirms strong support for Cyprus settlement as talks enter crucial phase", European Union External Action Service, 28 Haziran 2017, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/28976/EU%20reaffirms%20strong%20support%20for%20Cyprus%20settlement%20as%20talks%20enter%20crucial%20phase (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

"Euro-Mediterranean Partnership", European Commission, <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/regions/euro-mediterranean-partnership/> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

"European Neighbourhood Policy – Strategy Papers", Brüksel, European Commission, 12 Mayıs 2004, http://ec.europa.eu/world/enp/documents_en.htm (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Ferhad İbrahim, "Sivil Toplum Üzerine Arap Tartışması", Ferhad İbrahim ve Heidi Wedel (der.), *Ortadoğu'da Sivil Toplumun Sorunları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997, s. 29-61.

Final Statement", Marseille, 3-4 Kasım 2008, <http://ufmsecretariat.org/wp-content/uploads/2012/09/dec-final-Marseille-UfM.pdf> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Francesco Cavatorta, "Geopolitical Challenges to the Success of Democracy in North Africa: Algeria, Tunisia and Morocco", *Democratization*, Cilt 8, No 4, 2001, s. 175-194.

Francesco Cavatorta, "The failed liberalisation of Algeria and the international context: A Legacy of stable authoritarianism", *The Journal of North African Studies*, Cilt 7, No 4, s. 23 – 43.

Frederic Volpia, "Political Islam in the Mediterranean: The View from democratization studies", *Democratization*, Cilt 16, No 1, 2009, s. 20-38.

"Freedom in the World: Bosnia and Herzegovina", Freedom House, 2016a, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/bosnia-and-herzegovina> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

"Freedom in the World: Albania", Freedom House, 2016b, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/albania> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

"Freedom in the World: Israel", Freedom House, 2016c, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/israel> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

"Freedom in the World: Morocco", Freedom House, 2016d, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/morocco> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

"Freedom in the World: Northern Cyprus", Freedom House, 2016e, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/northern-cyprus> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

"Freedom in the World: Syria", Freedom House, 2016f, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/syria> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

“Freedom in the World: Tunisia”, Freedom House, 2016g, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/tunisia>(Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

“Freedom in the World: Egypt”, Freedom House, 2016h, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/egypt> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

“Freedom in the World: Syria”, Freedom House, 2010, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2010/syria> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Freerk J. Boedeltje et al., “The Fallacious Imperial Geopolitics of EU Enlargement: The Case of Cyprus”, *Journal of Economic and Social Geography*, Cilt 98, No 1, 2007, s. 130-135.

Gamal M. Selim. “Egypt Under SCAF and the Muslim Brotherhood: The Triangle of counter-revolution”, *Arab Studies Quarterly*, Cilt 37, No 2 , 2015, s. 177–199.

Gemma Aubarell ve Xavier Aragall, “Immigration and the Euro-Mediterranean Area: Keys to policy and trends”, EuroMeSCo yayınları, Lizbon, Eylül 2005, http://www.euromesco.net/index.php?option=com_content&view=article&id=195%3Apaper-47-immigration-and-the-euro-mediterranean-area-keys-to-policy-and-trends&catid=102%3Aprevious-papers&Itemid=102&lang=en (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Gerry Mackie, “Schumpeter’s Leadership Democracy”, *Political Theory*, Cilt 37, No 1, 2009, s.128-53.

Gojko Vuckovic. “Promoting Peace and Democracy in the Aftermath of the Balkan Wars: Comparative assessment of the democratization and institutional building processes in Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Former Yugoslavia”, *World Affairs*, Cilt 162, No 1, 1999, s. 3-11.

Gökhan Akşemsettinöğlü, “Avrupa Bütünleşmesi Projesinin ve Genişleme Sürecinin Değişen Dinamikleri”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt 10, No 1, 2011, s. 1 – 18.

“Green Line Regulations”, European Commission, https://ec.europa.eu/info/publications/green-line-regulation-and-amendments_en (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

“Haftalık AB – Türkiye Haberleri Bülteni”, Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Bakanlığı, 14 Mayıs 2014, https://www.ab.gov.tr/_43219.html (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Hans Günter Lohmeyer, “Suriye: Leviathan’ın diyanı”, Ferhad İbrahim ve Heidi Wedel (der.), *Ortadoğu’da Sivil Toplumun Sorunları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997, s.93-117.

Hillel Frisch, “The Arab Vote in the 1996 General Elections: The Radicalization of politicization?”, *Israel Affairs*, Cilt 4, No 1, 1997, s. 103-120.

Ian Lustick, *Arabs in the Jewish State: A Study in control of a national minority*, Austin, University of Texas Press, 1980.

Inmaculada Szmolka, “Exclusionary And Non-Consensual Transitions Versus Inclusive and Consensual Democratizations: The Cases of Egypt and Tunisia”, *Arab Studies Quarterly*, Cilt 37, No 1, s.73-95.

Ivan Krastev, "The Balkans: Democracy without choices", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No 3, 2002, s.39-53.

Ivana Cvetkovic Bajrovic ve Janet Rabin Satter, "Albania: From Bunkers to Ballots", *Journal of Democracy*, Cilt 25, No 1, Ocak 2014, s. 142-153.

Jacob M. Landau, *The Arab Minority in Israel, 1967-1991: Political aspects*, Oxford, Clarendon Press, 1993.

Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism & Democracy*, Londra, Routledge, 1992.

Julie E. Pruzan-Jørgensen, "The Islamist Movement in Morocco: Main Actors and Regime Responses", Danish Institute for International Studies (DIIS) , Kopenhag, Mayıs 2010, https://www.diis.dk/files/media/publications/import/extra/rp2010-05_islamist_movement_morocco_web_1.pdf (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Jürgen Habermas, "Three Normative Models of Democracy", Richard Kearney and Mark Dooley (der.), *Questioning Ethics: Contemporary debates in philosophy*, Londra, Routledge, 1999, s.135-145.

Karen E. Smith, "The Outsiders: The European neighbourhood policy", *International Affairs*, Cilt 81, No 4, 2005, s.757-773.

Khalil Dahbi, "New Constitutional Framework, Persisting Authoritarian Practices: The Case of Morocco after the 2011 constitutional reform", 18. ISA World Congress of Sociology. Facing an Unequal World, Challenges of Sociology, Yokohoma, Japonya, 17 Temmuz 2014.

"Kıbrıs Türk Toplumunu için AB Yardım Programı", AB Bilgi, <http://www.abbilgi.eu/tr/eu-aid-programmes.html> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

"KKTC-AB İlişkileri", KKTC Başbakanlık, <https://abkm.gov.ct.tr/tr-tr/Kktc-AB-İlişkileri/Tarihçe> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Kristina Kausch, "Morocco's 'Advanced Status': Model or Muddle?", FRIEDE Policy Brief, No. 43, Mart 2010, http://fride.org/download/pb43_morocco_advance_status_eng_mar10.pdf (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Laura K. Landoltave Paul Kubicek, "Opportunities and constraints: comparing Tunisia and Egypt to the coloured revolutions", *Democratization*, Cilt 21, No 6, 2014, s.984-1006.

Lisa Groba ve Sonja Grimma, "The External-Domestic Interplay in Democracy Promotion: A Case study on public administration reform in Croatia", *Democratization*, Cilt 21, No 5, 2014, s. 912-36.

Louise Fawcett, *International Relations of the Middle East*, Oxford, Oxford University Press, 2005.

Marija Stambolieva, "Welfare and Democratization – Comparing Croatia, Serbia and Macedonia", *Social Policy & Administration*, Cilt 47, No 2, 2013, s. 142–160.

Mark Baskin, "Between Exit and Engagement: On the division of authority in transitional administrations", *Global Governance*, Cilt 10, 2004, s. 119-137.

Mehran Kamrava, "Military Professionalization and Civil-Military Relations in the Middle East", *Political Science Quarterly*, Cilt 115, No 1, 2000, s.67-92.

Meltem Müftüler Bac ve Aylin Güney, "The European Union and the Cyprus Problem", *Middle Eastern Studies*, Cilt 41, No 2, Mart 2005, s.281-293.

Mesut Özcan, *Harmonizing Foreign Policy: Turkey, the EU and the Middle East*, Hampshire, Ashgate, 2008.

Michelle Pace, "Imagining Co-presence in Euro-Mediterranean Relations: The Role of dialogue", Michelle Pace ve Tobia Schumacher (der.) *Conceptualizing Cultural and Social Dialogue in the Euro-Mediterranean Area*, Londra ve New York, Routledge, 2007, s. 13-34.

Michelle Pace, "Norms Shifting from EMP to ENP: the EU as a norm entrepreneur in the South?", *Cambridge Review of International Affairs*, Cilt 20, No 4, 2007, s. 659-675.

Miro Hacek, "Nations in Transition: Slovenia", Freedom House, 2016, https://freedomhouse.org/sites/default/files/NiT2016_Slovenia.pdf (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Miro Hacek, Simona Kukovic, Marjan Brezovsek, "Problems of Corruption and Distrust in Political and Administrative Institutions in Slovenia", *Communist and Post-Communist Studies*, Cilt 46, 2013, s. 255-261.

Moheb Zeki, "Civil Society and Democratization in the Arab World", *Annual Report 2007*, Ibn Khaldun Center for Development Studies, 2007, <http://www.geocities.ws/leahdyanne/annual-report-en07.pdf> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Murat Abus. "Democratization in the Balkans: 1990-2002", *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, Cilt 2, No 3-4, 2003, s.86-105.

Nadim. N. Rouhana ve Nimer Sultany, "Redrawing the Boundaries of Citizenship: Israel's New Hegemony", *Journal of Palestine Studies*, Cilt 33, No 1, 2003, s. 5-23.

Nasuh Uslu, "Kıbrıs'ın Bütünleştirilmesinde AB'nin Olası Rolü ve Açmazlar", *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, Cilt 6, No 22, 2010, s. 1-22.

Nathan J. Brown, "Fayyad Is Not the Problem, but Fayyadism Is Not the Solution to Palestine's Political Crisis", Carnegie Commentary, Eylül 2010, http://carnegieendowment.org/files/fayyad_not_problem_2.pdf (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

"Neighbourhood Investment Facility", European Commission, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/neighbourhood-wide/neighbourhood-investment-facility_en (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Neve Gordon, "Dahl's Procedural Democracy: A Foucauldian Critique", *Democratization*, Cilt 8, No 4, 2001, s. 23 - 40.

"No to opposition: An ageing autocrat stifles opposition as the European Union shuts its eyes", *The Economist*, 29 Temmuz 2010, <http://www.economist.com/node/16705491> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Nur Köprülü ve İlker Salih Ebre, "Lübnan'da Çoklu Güç Paylaşımı ve Ortaklıkçı Demokrasi Zeminin Arap Ayaklanmaları Sonrası Geleceği", *Akademik Ortadoğu*, Cilt 8, No 1, 2013, s. 1-24.

Ofira Seliktar, "The Arabs in Israel: Some observations on the psychology of the system of controls", *Journal of Conflict Resolution*, Cilt 28, No 2, 1984, s. 247-269.

Ömer Bilge, "KKTC anayasa referandumunda hayır dedi", *Hürriyet*, 30 Haziran 2014, <http://www.hurriyet.com.tr/kktc-anayasa-referandumunda-hayir-dedi-26708914> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Pierre L. Van den Berghe, "Multicultural Democracy: Can it work?", *Nations and Nationalism*, Cilt 8, No 4, 2002, s. 433-449.

Robert A. Dahl, *Democracy and its Critics*, New Haven, Yale University Press, 1989.

Robert A. Dahl, *Polyarchy: Participation and opposition*, Berkeley, Yale University Press, 1975.

Roberto Belloniave ve Francesco Strazzari, "Corruption in post-conflict Bosnia-Herzegovina and Kosovo: a deal among friends", *Third World Quarterly*, Cilt 35, No 5, 2014, s. 855-72.

Rory Keane, "The Partnership-Conditionality Binary in the Western Balkans: Promoting local ownership for sustainable democratic transition", *Cambridge Review of International Affairs*, Cilt 18, No 2, 2005, s. 247-257.

Rudy B. Andeweg, "Consociational democracy", *Annual Review of Political Science*, Cilt 3, Haziran 2000, s. 509-536.

Ruşen Keleş ve Deniz İşçioğlu, "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) ve Avrupa Birliği Yardımları", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt 18, No 4, Ekim 2009, s. 67-87.

Samir Amin ve Ali El Kenz, *Avrupa ve Arap Dünyası*, İstanbul, Versus Kitap, 2006.

Sammy Smootha, "Ethnic Democracy: Israel as an archetype", *Israel Studies*, Cilt 2, No 2, Güz 1997, s. 198-241.

Sammy Smootha, "The Model of Ethnic Democracy", *European Center for Minority Issues Working Paper*, Sayı 13, Ekim 2001, Flensburg, http://www.ecmi.de/uploads/tx_ifpubdb/working_paper_13.pdf (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Sammy Smootha, *Arabs and Jews in Israel*, 2. Cilt, Westview Press, Londra, 1992.

Sevilay Kahraman, "Genişleme ve Komşuluk ilişkileri", Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı, Çalıştay Raporu Dizisi, 10 Ocak 2002, http://www.tepav.org.tr/upload/files/1269871272r8546.Avrupa_Birligi_nde_Degisen_Dinamikler.pdf (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Stephan Stetter, "Democratization without Democracy? The Assistance of the European Union for democratization process in Palestine", Anette Jünemann (der.), *Euro-Mediterranean Relations after September 11: International, regional and domestic dynamics*, Londra, Frank Cass, 2004, s. 153-73.

Steven Heydemann, "Taxation without Representation: Authoritarianism and economic liberalization in Syria", Ellis Goldberg, Reşat Kasabave Joel S. Migdal (der.), *Rules and Rights in the Middle East: Democracy, law and society*, Seattle ve Londra, University of Washington Press, s. 69-101.

Tamar Hermann et al., "The Israeli Democracy Index 2016", *The Israel Democracy Institute*, Jerusalem, 2016, <https://en.idi.org.il/publications/11985> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017) s.167-197.

Tamas Korhecz, "Democratic Legitimacy and Election Rules of National Ethnic Minority Bodies and Representatives - Reflections on Legal Solutions in Hungary and Slovenia", *International Journal on Minority and Group Rights*, Cilt 9, No 2, 2002, s. 161-181.

"The European Commission allocates € 70 million key investment projects in the EU's Neighbourhood", European Commission, 20 Temmuz 2009, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/09/1164&format=HTML> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Tina Mavrikos-Adamou, "Rule of Law and the Democratization Process: The Case of Albania", *Democratization*, Cilt 21, No 4, 2014, s. 1153-71.

Tom Gallagher, "Democratization in the Balkans: Challenges and prospects", *Democratization*, Cilt 2, No 3, 1995, s. 337 – 361.

"Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Oybirliği", *Yenidüzen*, 18 Kasım 2014, <http://www.yeniduzen.com/Haberler/haberler/toplumsal-cinsiyet-esitligine-oybirligi/44426> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

"Turkish Cypriot Community", European Commission, http://ec.europa.eu/enlargement/turkish_cypriot_community/index_en.htm (Erişim Tarihi 12 Mart 2016).

"UNDEF Head: No Single Democracy Model", Birleşmiş Milletler Anasayfası Haber Arşivi, 30 Ekim 2006, <http://www.un.org/democracyfund/XNewsUNDEFHeadNOSingleDemModel.htm> (Erişim Tarihi 17 Eylül 2017).

Victor D. Bojkov, "Democracy in Bosnia and Herzegovina: Post-1995 Political system and its functioning", *Southeast European Politics*, Cilt 6, No 1, Mayıs 2003, s. 41-67.

Zeev Rosenhek, "Policy Paradigms and the Dynamics of the Welfare State and Zionist Colonial Project", *International Journal of Sociology and Social Policy*, Cilt 18, No 2/3/4, 1998, s.157-202.